

כ"י מנטובה, הקהילה היהודית 30 ותרומתו: האם כתב ר' משה מלונדון תוספות על 'הלכות הרי"ף'?

מאת
יעקב פוקס

החל מאמצע המאה השלוש עשרה ובמהלך המאה הארבע עשרה התפשט בצרפת ובאשכנז השימוש ב'הלכות הרי"ף' כספר הלימוד הבסיסי. תהליך זה החל בפרובנס כבר במאה השנים עשרה, ויש הסבורים כי ראשיתו מאוחר יותר בצרפת הייתה קשורה לשרפות התלמוד שם, ואילו אחרים סבורים שהוא התפתח שם עקב ירידת כושר היצירה בבתי המדרש של בעלי התוספות.¹ מכל מקום מצויים בידינו כתבי יד רבים של 'הלכות הרי"ף' שנכתבו בצרפת ובאשכנז בתקופה שהתגבר שם הלימוד של חיבור זה, ורבים מהם בנויים במתכונת דומה: 'הלכות הרי"ף' נמצאות במרכז העמוד, וסביבן מצד אחד פירוש ומן הצד האחר אוסף תוספות ופסקי הלכה. למרות דמיונם החיצוני קיימים בין כתבי היד הללו הבדלי תוכן, הן בפירוש והן באוסף הפסקים, אך רובם משמרים גרסה שהייתה נפוצה מאוד בשעתה (להלן: הנוסח האחד).²

* אני מודה לפרופ' שמחה עמנואל ולרב מנחם מ' הוניג, שהואילו לקרוא את טיוטת המאמר ולהעיר את הערותיהם.
1 על לימוד הרי"ף בפרובנס ראה: י"מ תא-שמע, רבי זרחיה הלוי בעל המאור ובני חוגו: לתולדות הספרות הרבנית בפרובנס, ירושלים תשנ"ג, עמ' 150-158. על התפשטות הלימוד באשכנז ראה: הנ"ל, 'פירוש רש"י-רי"ף ופירוש רש"י-רא"ש', צ"א שטיינפלד (עורך), רש"י: עיונים ביצירתו, רמת גן תשנ"ג, עמ' 211-212, 218-220 (נדפס שוב: הנ"ל, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ד, ירושלים תש"ע, עמ' 98-99); ע' שבט, 'מחקרי מבוא במפרשי הרי"ף', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ה, עמ' 76-78. מקורות נוספים ראה: י' פוקס, 'פירוש רש"י למסכת מועד קטן – בירורים בזהויו, בדרכי מסירתו ובעיצובו', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ז, עמ' 154-155. לשימוש ב'הלכות הרי"ף' כספר הלימוד העיקרי בצרפת ובאשכנז קדמה קבלתו ההדרגתית כגורם חשוב בפסיקת ההלכה, ראה על כך: י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, א, ירושלים תשס"ד, עמ' 43-51. בעניין ירידת כוח היצירה ראה גם: ש"ז פיק, 'רמב"ן, היסטוריה וספרות רבנית', עלי ספר, יז (תשנ"ג), עמ' 146-147; H. Soloveitchik, 'Catastrophe and Halakhic Creativity', *Jewish History*, 12 (1998), pp. 71-85.

2 מתוך כתב יד כזה נדפס פירוש רש"י על 'הלכות הרי"ף' בווצ'ה רפ"א ברוב המסכתות, למעט במסכתות ראש השנה, יומא, סוכה, מגילה ומועד קטן. על כתבי יד אלו ראה: י"מ תא-שמע, 'עניינות בספרות הראשונים', סיני, סה (תשכ"ט), עמ' רא-רב; א' הלפרין, מבוא לספר המדרכי השלם: מסכת בבא קמא, ירושלים תשנ"ב, עמ' ה-ו; א' חבצלת, 'תוספות אלפס: חיבור לא ידוע לחד מן קמאי', מוריה, יח, יא-יב (תשנ"ג), עמ' צט-קב; הנ"ל, 'פירוש רש"י שנדפס סביב הרי"ף', שם, יט, א-ב (תשנ"ג), עמ' קיד-קטו; ד"י פוגל, 'חשיבותו של פירוש רש"י על הרי"ף

שאר הגרסאות הגיעו לידינו בדרך כלל בכתב יד אחד בלבד.³ כ"י פריז, הספרייה הלאומית, héb. 314 וכ"י מנטובה, הקהילה היהודית 30 שייכים לקבוצה זו של כתבי יד אשכנזיים-צרפתיים, והם משמרים וריאנט ייחודי של פירוש ותוספות מסביב להלכות הרי"ף.⁴ כ"י פריז 314 נכתב במאה הארבע עשרה בידי יצחק בן אברהם מקינון, והוא כולל את 'הלכות הרי"ף' למסכתות יבמות, כתובות, גטין וחלק מקידושין; מסביב להלכות הרי"ף יש בכתב יד זה פירוש לא מוכר וקטעי תוספות. כ"י מנטובה 30 נכתב בצרפת בסוף המאה הארבע עשרה, והוא כולל את 'הלכות הרי"ף' למסכתות רבות,⁵ ובצדי הרי"ף פירוש ותוספות. על פי הקולופון הסתיימה כתיבתו ביום א' פרשת וירא שנת קנ"א, והוא נכתב בידי יהודה בן יעקב מווירמנטון, עבור ר' יוסף בן מתתיה מטריווש.⁶ שני כתבי היד הללו נדונו בעבר כל אחד בפני עצמו בהקשרים שונים שיפורטו להלן, אבל טרם ניתנה תשומת הלב לקשר שביניהם. השוואת החומר המשותף שבכתבי היד הללו במסכתות מסדר נשים מגלה שמדובר בשתי העתקות של אותו החיבור, ושהפירוש והתוספות שבשני כתבי היד זהים לחלוטין, חוץ מחילופי נוסח המצויים בהעתקות שונות של חיבור אחד.⁷ לעובדה זו יש משמעות

- בבירור נוסח פירוש רש"י לגמרא, שטיינפלד (שם), עמ' 139; פוקס (שם), עמ' 175-176; פירוש רש"י למסכת מגילה: מהדורה ביקורתית, מהדורת א' ארנז, ירושלים תשס"ח, מבוא, עמ' 59-63. לפני כל דיון בנוסחו של רש"י רי"ף הנדפס וביחסו לנוסח כתבי היד חשוב לבדוק את הנוסח בדפוס הראשון ואת השתייכותם של כתבי היד לנוסח האחד. גם כ"י אוקספורד, בודליאנה 7 Opp. (ניבאואר 546), Mich. 613 (ניבאואר 548) שייכים לנוסח האחד ונוסחם זהה לרש"י הנדפס, ולא כמו שמשמע אצל ח' סולובייצ'יק, היין בימי הביניים: יין נסך: פרק בתולדות ההלכה באשכנז, ירושלים תשס"ח, עמ' 229, הערה 24. על כתבי יד אלה ראה: פוקס (שם), עמ' 176.
- 3 לדוגמה כ"י פריז, הספרייה הלאומית, héb. 313, שמתוכו נדפסו התוספות למסכת סנהדרין ויהלכות דינין לר' יצחק בן ברוך (ריב"ב) בתוך: סנהדרי גדולה למסכת סנהדרין, ח, מהדורת י' ליפשיץ, ירושלים תשנ"ב, עמ' סט-קכג (וראה שם במבוא עמ' 20-25), וכ"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה B.H. fol. 5. על כ"י לייפציג ראה: י' פוקס, 'פירושי רבי יהודה אלמדארי על הרי"ף לסדר מועד', JSIJ, 6 (2007), עמ' 219-228, <http://www.biu.ac.il/js/JSIJ/6-2007/Fuchs.doc>. מתוך כתב יד זה פורסם לאחרונה במהדורה מצומצמת הפירוש למסכת ראש השנה. ראה: פירוש רש"י אלמדארי למסכת ראש השנה, מהדורת י"ע ברנשטיין, בני ברק תש"ע.
- 4 כ"י פריז במתכ"י, ס' 4328, וכ"י מנטובה במתכ"י, ס' 810. מספור הדפים בכ"י מנטובה על פי קובצי MSS-D שבמחשבי המכון.
- 5 כתב היד כולל על פי הסדר הבא: ברכות פרקים ג-ט; חולין א-ו; שבת ו-כד; מועד קטן (שלם); עירובין ה (חלקי); י (חלקי); פסחים א (קרעי דפים); י; סוכה (קרעי דפים); ביצה (קרעי דפים); יומא ח (חלקי); ראש השנה א (חלקי); תענית (קרעי דפים); בבא קמא (שלם); בבא מציעא (שלם); בבא בתרא (שלם); סנהדרין (שלם); מכות (שלם, בכתב היד אין זו מסכת בפני עצמה אלא חלק מסנהדרין); שבועות (שלם); עבודה זרה (שלם); יבמות א-ג, ד (חלקי); ט (חלקי); י (חלקי); יג (קרעים); כתובות יא (קרעים); גטין ד (חלקי) - ט; קידושין (שלם).
- 6 עוד נאמר בקולופון: 'גם אני אמאס באומנות הספרות והכתיבה אשר עינים מסמאה ומדיבה ואבחר בלימוד התורה מאירת עינים [...] הכותב לא יזק לא היום ולא לעולם עד שיעלה פיל בסולם אשר יעקב אבינו חלם [...] זה הספר הנקרא רב אלפס מכתובה גסה עם פי' [רוש] ותו' [ספות] סביב בכתובה דקה'. לתיאור כ"י מנטובה 30 ראה: G. Tamani, *Catalogo dei manoscritti filosofici, giuridici e scientifici: nella biblioteca della Comunità ebraica di Mantova* (Libri ebraici a Mantova, vol. 4), Fiesole 2003, pp. 54-56.
- 7 אחד משני כתבי היד הללו או כתב יד אחר של אותו חיבור היה לפני סופר כ"י בודפשט, ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים, אוסף קויפמן 174 A, והוא העתיק ממנו ארבע תוספות סביב רב אלפס. שניים מהן התוספות נמצאות כלשונן בכתבי היד שלפנינו, והשתיים האחרות נלקחו ממקומות שבהם כתבי היד חסרים ואין אפשרות לאמת את מקורן. הקטע שבכ"י קויפמן, עמ' 80, נמצא כלשונו בכ"י פריז 314 (שיטת הקדמונים על מסכת

רבה והיא מאפשרת לנו לבחון מחדש כמה עניינים הנוגעים למהות הפירוש והתוספות שבכתבי היד הללו, עניינים שכבר נדונו בעבר.

בשורות הבאות אעסוק תחילה בקטעי התוספות ובשאלת ייחוסן לר' משה מלונדון, אחר כך אתאר את אופיו של הפירוש, ולבסוף אציג כמה פירושים מעניינים המצויים בו.

התוספות

משה יהודה בלוי פרסם את קטעי התוספות מתוך כ"י פריז 314 והעמיד בראשן את הכותרת 'התוספות שעל האלפס לרבינו משה ב"ר יום טוב מלונדריש',⁸ והדבר עורר מחלוקת בין החוקרים. בלוי קבע כי ר' משה מלונדון כתב תוספות על 'הלכות הרי"ף', וכי התוספות שבכ"י פריז הן תוספותיו.⁹ את העובדה שר' משה כתב תוספות על 'הלכות הרי"ף' למד בלוי ממה שנאמר ב'שו"ת מהרי"ק': 'ועוד כתב הר"ר משה בתו' רב אלפס שלו [...] עד כאן לשון התוספות סביב רב אלפס',¹⁰ ומן העובדה שבדברי ר' משה שהובאו ב'תוספות חכמי אנגליה' למסכת פסחים כונה הרי"ף 'הגאון בעל הספר'.¹¹ את ייחוס התוספות שבכ"י פריז לר' משה הוא הסיק מכך שכמה תוספות שם החתומות בשם משה הובאו במקורות אחרים בשמו של ר' משה מלונדון. מתוך ההכרה בקיומן של תוספות שכתב ר' משה על 'הלכות הרי"ף' בא בלוי לייחס לו גם את הקטעים שמובאים בספרים

קידושין, ב, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תש"ל, עמ' שכא), והקטע שבכ"י קויפמן, עמ' 99, נמצא כלשונו בכ"י מנטובה 30 בדף 83. שני הקטעים האחרים נמצאים בכ"י קויפמן בעמ' 55, 83. אני מודה לפרופ' שמחה עמנואל על ההפניה לכתב היד הזה.

8 התוספות שעל האלפס בתוך: שיטת הקדמונים על מסכת קידושין (שם). על ר' משה מלונדון ראה: א"א אורבך, בעלי התוספות,² ירושלים תשס"ג, עמ' 494-509; A. David, 'Moses Ben Yom-Tov', *Encyclopaedia Judaica*, XII, Jerusalem 1972, pp. 427-428. העיריני פרופ' אפרים קנרפוגל ששנות חייו של ר' משה מלונדון טעונות בירור נוסף. על פי רות נפטר ר' משה בשנת 1268 לערך; ראה: ב' רות, 'תולדות רבנו אליהו מנחם מלונדריש', פירושי רבנו אליהו מלונדריש ופסקיו, מהדורת מ"ל זק"ש, ירושלים תשט"ז, עמ' 22. אך קביעה זו אינה עולה יפה עם העובדה שר' משה קיבל תשובה מר"י הזקן (ראה להלן הערה 35), שנפטר בשנת 1189 (ראה: אורבך [שם], עמ' 253), ועל פי זה יש להקדים את לידתו לפני שנת 1170. מנגד העובדה שהוא שלח שאלה לר' יחיאל מפריז (ראה: ש' עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז, עמ' 189-190), שנפטר בשנת 1260 או 1264 (ראה: ש' עמנואל, ר' יחיאל מפריס: תולדותיו וזיקתו לארץ-ישראל, שלם, ח [תשס"ט], עמ' 94), מלמדת שהוא היה צעיר מר' יחיאל או בן גילו ותומכת בדעתו של רות.

9 התוספות שעל האלפס (שם), עמ' יז-יט.

10 שו"ת מהרי"ק השלם, מהדורת ש"ב דויטש וא' שלוינגר, ירושלים תשמ"ח, עמ' צג-צד, שורש נב. אין ספק שר' יוסף קולון השתמש בכתב יד דומה לכ"י פריז 314, שכן במקומות נוספים הוא העתיק דברים שנמצאים בכ"י פריז 314 ובכ"י מנטובה 30. למשל הוא כתב: 'זהנה מצאתי כתוב בשם רבי' יצחק בר' אברהם' (שם, עמ' כו, שורש ט), והדברים נמצאים כלשונם בכ"י פריז. ראה: התוספות שעל האלפס (לעיל הערה 8), עמ' שג והערה 84. כמו כן ציטט ר"י קולון מתוספות רב אלפס גם בשו"ת ופסקי מהרי"ק החדשים, מהדורת א"ד פינס, ירושלים תשמ"ד, עמ' 184, 186, ס"מ, והדברים נמצאים בכ"י מנטובה, דף 242א. יש להעיר שמכ"י מנטובה מתברר שהדברים המובאים בשו"ת ופסקי מהרי"ק החדשים (שם), בעמ' 184, בשם תוספות רב אלפס הם דברי ר' משה מלונדון שכן בתחילת הדברים שם נאמר 'ואני משה שמעתי'. דברים אלו כלשונם ראה גם: ר' יעקב חזן מלונדרין, עץ חיים, ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' עז, אך הם כתובים בסתם וללא ייחוס כל שהוא.

11 תוספות חכמי אנגליה על מסכת פסחים, מהדורת א"ד פינס, ירושלים תשמ"ז, עמ' 84.

שונים בשם 'תוספות אלפס'. ישראל מאיר תא"ש שמע קיבל תחילה את קביעותיו של בלוי וכתב: "תוספות" אלו של ר' משה ב"ר יו"ט נכתבו במקורן מסביב לרי"ף, והוא היחיד הידוע לי מבין הראשונים שעשה כן.¹² ראוי לציין שתא"ש שמע סמך ככל הנראה בדבריו אלה גם על תשובות ר' אליהו מזרחי מים עמוקים, מקור שהביא במקום אחר, ואשר אף בו נזכרו תוספות ר' משה על 'הלכות הרי"ף': 'תשובה למהר"ם מאייביר"א ז"ל והיא כתובה בתוס' שלו שסביב האלפס [...] כנפש אוהבו משה בן הרי"ט ז"ל.¹³ זוהי תשובת ר' משה בן יום טוב מלונדון לר' משה מאייבירא שהועתקה מתוספותיו של ר"מ מלונדון על 'הלכות הרי"ף', והיא אכן נמצאת בכ"י פריז 314 בחתימת משה.¹⁴ תא"ש שמע, כמו בלוי, מצא חיזוק לדעתו ב'תוספות חכמי אנגליה' למסכת פסחים, אשר הרבו להביא דברים בשם ר' משה, וברור כי כל פרק "ערבי פסחים" נלקט מתוספות אלפס של ר"ם, כפי שמוכח מגופי הדברים הבנויים על הרי"ף ומזכירים אותו הרבה.¹⁵

דעה מנוגדת הציג אפרים אלימלך אורבך – הוא סבר שאין כל ראייה שר' משה כתב את תוספותיו על 'הלכות הרי"ף', ושאינן ראייה גם לייחוס כל התוספות שבכ"י פריז לר' משה אלא יש לייחס לו רק את הקטעים החתומים בסופם משה.¹⁶ אורבך סמך את טענתו בכך שאף 'שבדיבורים האנונימיים יש התייחסות לדברי הרי"ף, הרי חסרה היא לחלוטין בדיבורים החתומים על ידי ר' משה'. לדעתו כתב ר' משה מלונדון קובץ פסקים, ועורך כ"י פריז ליקט ממנו וממקורות אחרים וסידר את הדברים על 'הלכות הרי"ף'. המקורות המעידים על דברים שנעתיקו מתוספות ר' משה על 'הלכות הרי"ף' דיווחו רק כי מצאו את דברי ר' משה מסודרים בצד 'הלכות הרי"ף'. גם השימוש הרב בספרות במונח 'תוספות רב אלפס' כוון לדעתו לאוסף פסקים ותוספות כלשהו שסודר בצד 'הלכות הרי"ף'.¹⁷ חשוב לציין שתא"ש שמע הסכים שהמונח 'תוספות רב אלפס' כוון בדרך כלל אל

12 "תא"ש שמע, כתב"ד פרמא 933 ('תוספות חכמי אנגליה') – לידיעת דרכי הלימוד בישיבות צרפת במפנה המאות 13/14, עלי ספר, ה (תשל"ח), עמ' 92 (נדפס שוב: הנ"ל, כנסת מחקרים, א [לעיל הערה 1], עמ' 375).

13 ר' אליהו מזרחי, מים עמוקים, ירושלים תשל" (ברלין תקל"ח), דף כג ע"א, ס"ו לו. וראה: "נא אפשטיין, 'פרישת רבנו אליהו מנחם ב"ר משה מלונדריש לברכות חורעים', מדעי היהדות, א (תרפ"ו), עמ' 65 (נדפס שוב: הנ"ל, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 765); תא"ש שמע (לעיל הערה 2), עמ' ר-רג והערה 6.

14 התוספות שעל האלפס (לעיל הערה 8), עמ' שמד.

15 תא"ש שמע (לעיל הערה 12).

16 אורבך (לעיל הערה 8), עמ' 495-498.

17 שם, עמ' 497. מעניין לציין שגם אחת הדוגמאות שהביא אורבך למקור המתייחס אל תוספות ר' משה, מכונת אולי אל תוספות אלפס מסוג שונה. בהערה 24 שם הביא אורבך את תשובת מהרי"ק בשורש לא: 'וכל אלו הדעות ע"פ מה שהביא רב אלפס בברכות פ"ג שאכלו אמנם כתבו שם תוס' רב אלפס [...] אלא אחר ברכת ירושלים ... וכן אני נוהג כדברי התוס' מרב אלפס וכמדומה אנכי שכן ראיתי בתוס' רבנו יהודה מפאריס, ועל כך כתב אורבך: 'ואמנם מזכיר ר' אליהו מנחם מלונדריש בפרישתו "וכן הרגיל מורי אבי נ"ע לחתום בשמונה עשרה ברכות בברכת ולירושל' עירך", אבל בתוס' ר"י שירליאון לברכות שב"ב ברכה משולשת' אין זכר לדעה זו. התחלפו לו לאורבך שני נושאים שונים. תשובת מהרי"ק זו עוסקת בעניית אמן על ברכת עצמו בסוף קבוצת ברכות, והדבר אכן נזכר בתוספות ר"י שירליאון; ראה: ברכה משולשת: על מסכת ברכות, ירושלים תשכ"ח, דף לב ע"א. מנגד דברי ר' אליהו מנחם נאמרו בעניין הזכרת דוד המלך בחתימת ברכת 'ובנה ירושלים', ובנוהגו של אביו לסיים ברכה זו באמירת 'אלהי דוד בונה ירושלים'. אשר לתוספות רב אלפס שהוזכר מהרי"ק בעניין

ליקוטי התוספות מרדכי שנמצאו בכתבי היד של הנוסח האחד שתיארתו בפתיחה, ושאינן הוא קשור לר' משה. לדעתו יש להבחין בין האמירות המפורשות על תוספות ר' משה שעל האלפסי ובין הנוסח הכללי של 'תוספות רב אלפסי'.¹⁸

במשנתו האחרונה בנושא זה ביצע תא-שמע תפנית בלתי מוסברת, וכפר בעיקר הדבר מכול וכול. לדבריו ר' משה מלונדון לא כתב תוספות על 'הלכות הרי"ף', וגם התוספות שבכ"י פריז 314 שחתומות בשם משה אינן שלו. השם משה שמופיע בחתימת קטעי התוספות 'מציין את הוספותיו המעטות של חכם בשם זה, שהיה אולי בעל הלקט ועורכו, ואפשר שהיה מעתיקו בלבד'.¹⁹ תא-שמע לא נגע בדבריו האחרונים במקומות שבהם מקורות חיצוניים מעידים על תוספות האלפסי של ר' משה ולא במה שעולה מ'תוספות חכמי אנגליה' לפסחים, וקשה להבין כיצד התמודד עם ראיות אלו. מכל מקום חזרתו הקיצונית של תא-שמע מבהירה עד כמה יוצא דופן היה עיסוקו המעמיק של חכם אנגלי-צרפתי²⁰ בראשית המאה השלוש עשרה ב'הלכות הרי"ף', ועד כמה בלתי אפשרית הייתה כתיבת תוספות מסוג זה בעיניהם של חוקרי התקופה. גם אורבך, שכפר בקיומן של תוספות ר' משה על 'הלכות הרי"ף', נאלץ להודות שיאין לכפור בעובדה שכתב פסקים בצמוד לספר הרי"ף. ב'תוספות חכמי אנגליה למסכת פסחים' [...] נזכר ר' משה שלוש פעמים. דבריו הם פסקים קצרים בסגנון דומה לזה שמצאנו בדיבורים החתומים בשמו, וישנן הוכחות ישירות ועקיפות לכך שרשם אותם על גליונות הרי"ף או בצמוד לעיסוקו בהלכותיו.²¹ בעקבות דברים מפורשים אלו מתבקשת השאלה מדוע דחה אורבך בתקיפות רבה את האפשרות שר' משה כתב תוספות על 'הלכות הרי"ף', ומהו בעצם ההבדל בין פסקים שרשם בגיליון 'הלכות

עניית אמן, אינני יודע אם לתוספות ר' משה הייתה כוונתו או לתוספות רב אלפס האחר, משום שציטוט דומה לזה שבתשובת מהרי"ק יש בשני המקומות – בכ"י מנטובה (דף 33) ובתוספות שבכתבי היד מן הנוסח האחד. אמנם כפי שצינתי לעיל בהערה 10, רי"ק הכיר את התוספות שבכ"י מנטובה ובכ"י פריז וכינה אותן תוספות רב אלפס, ומסתבר אפוא שגם בשרש לא הוא התכוון לתוספות אלו. על פי זה יש לסייג את מה שכתב תא-שמע, שמקורו של מהרי"ק הוא בוודאי אחד מכתבי היד של ליקוטי התוספות מרדכי שבנוסח האחד. ראה: תא-שמע (לעיל הערה 2), עמ' רב.

18 תא-שמע (שם), עמ' רא-רג. את תוספות רב אלפס ייחס חבצלת לר' ישראל ב"ר יואל זוסלין. ראה: חבצלת תוספות אלפס (לעיל הערה 2), עמ' קא-קב. ההבחנה בין תוספות ר' משה לתוספות רב אלפס סתם נכונה בדרך כלל, אבל יש לסייג אותה על פי האמור לעיל בהערות 7, 10.

19 י"מ תא-שמע, 'קליטתם של ספרי הרי"ף, הר"ח ו'הלכות גדולות' בצרפת ובאשכנז במאות ה"א-ה"ב', קריית ספר, נה (תש"ם), עמ' 194 (נדפס שוב: הנ"ל, כנסת מחקרים, א [לעיל הערה 1], עמ' 48). בהערה 8 שם תלה תא-שמע את השינוי שחל בדעתו בשיחה עם אורבך, אבל אורבך עצמו הודה מאוחר יותר שלכל הפחות התוספות החתומות שייכות לר' משה מלונדון, וכן שקובץ פסקי ר' משה קשור ל'הלכות הרי"ף' כפי שאראה להלן.

20 ר' משה התגורר בלונדון אבל תורתו שייכת לחלוטין לבית המדרש הצרפתי. ראה: א"א אורבך, מחקרים במדעי היהדות, בעריכת מ"ד הר"ר פרנקל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 81-82; הנ"ל (לעיל הערה 8), עמ' 493-494. עם זאת ר' משה הכיר גם את תורת ארץ אשכנז, ובתוספותיו למסכת עבודה זרה שבכ"י מנטובה (דף 2247) כתב: 'ואני משה שמעתי מפי אשכנזי אחד שאל בשם הרב ר' אליעזר בן הרב ר' יואל דל"ג [דלא גרסינן] בהדין עכברא בירושל' [מין] [...] כי בעכבר' גרסי' והוא שם עיר', והם הדברים שכתובים בספר ראב"ה, ד, מהדורת ד' דבליצק, בני ברק תשס"ה, עמ' נה, ס' אלף עז.

21 אורבך (לעיל הערה 8), עמ' 498.

הרי"ף או כאשר עסק בהלכותיו – כהגדרתו של אורבך – ובין שימוש בשם המפורש 'תוספות על הרי"ף'.

הדיון בשאלת תוספותיו של ר' משה מלונדון התבסס רק על קטעי התוספות לסדר נשים שפרסם בלוי, ועתה יש לבדוק אם יש בחומר הנוסף שבכ"י מנטובה 30 דבר העשוי לסייע להכריע בשאלה זו. כבר הזכרתי שאורבך ותא-שמע ציינו שב'תוספות חכמי אנגליה' למסכת פסחים הובא חומר רב בשמו של ר' משה, וכי מתוך הדברים ניכר שמקומם בצמוד ל'הלכות הרי"ף'. ואכן כמעט כל מה שהובא ב'תוספות חכמי אנגליה' בשם ר"מ כתוב בכ"י מנטובה בצד 'הלכות הרי"ף' ובחתימת משה,²² והדיבור העקיף בשם ר' משה התחלף שם בדיבור בגוף ראשון. פעמים רבות הנוסח בכ"י מנטובה ארוך ומפורט יותר מאשר ב'תוספות חכמי אנגליה', ואפשר ללמוד רבות מהשוואת נוסחי שניהם. בעלותו של ר' משה מלונדון על קטעי תוספות אלו איננה מוטלת בספק, שכן בשני מקומות הביאם בנו ר' אליהו מנחם בשם אביו. ב'תוספות חכמי אנגליה' הובא שר"מ הוכיח מהירושלמי שצריך לומר בחתימת ברכת 'ובנה ירושלים' שבתפילת שמונה עשרה 'אלהי דוד בונה ירושלים', וציין שם המהדיר שעל פי עדותו של ר' אליהו מנחם כך אכן נהג אביו.²³ הקטע הזה נמצא גם בכ"י מנטובה 30 (דף 83א), ונוסף בו המשפט: 'וכן אני נוהג על פי הירושלמי'. גם בסוף הדיבור נכתב שם בגוף ראשון: 'יסעד גדול לדברי, משה'. בפסקי ר' אליהו לסדר זרעים האריך בנו של ר' משה לעסוק בעניין ברכה הסמוכה לחברתה, ובתוך הדברים כתב: 'הרי סופה, מו[ר]יאן אבי עשה פי[ר]וש לפי ר"י, והדברים האלו כתובים בשם ר' משה ב'תוספות חכמי אנגליה' ובכ"י מנטובה שם.²⁴ גם מה שהובא ב'עץ חיים' בשם ר' משה מלונדון שתפילה והגדה אינם הפסק בסעודה, כתוב בשמו ב'תוספות חכמי אנגליה', וחתום בשם משה בכ"י מנטובה (דף 81ב).²⁵ דוגמאות אלו מוכיחות שהתוספות למסכת פסחים בכ"י מנטובה החתומות בשם משה הן משל ר' משה בן יום טוב מלונדון.

זאת ועוד אפשר ללמוד מהשוואת החומר שב'תוספות חכמי אנגליה' למסכת ברכות לתוספות שבכ"י מנטובה. ב'תוספות חכמי אנגליה' למסכת זו הובאו קטעים רבים בשמו של ר' משה,²⁶ ואילו

22 יוצאים מן הכלל הזה שני מקומות שבהם נמצא שמו של ר' משה רק באחד המקורות. בתוספות חכמי אנגליה (לעיל הערה 11), עמ' 79, בד"ה 'מקום שנהגו לאכול צלי', לא נזכר הר"ם, ואילו הקטע המקביל בכ"י מנטובה חתום בשם משה. ושם בד"ה 'מקום שנהגו להדליק' מופיע בסוף הקטע שמו של ר"ם, ואילו בכ"י מנטובה קטע זה אינו חתום. יש לציין שבכ"י מנטובה חסרים כמה דפים במסכת פסחים, ולכן ההשוואה בין המקורות כוללת רק את המקומות שהם חופפים.

23 תוספות חכמי אנגליה (שם) עמ' 92, ד"ה 'ועשיתי'. וראה: פירוש רבנו אליהו מלונדון ופסקיו, מהדורת מ"ל זק"ש, ירושלים תשט"ז, עמ' קה. על חתימה זו ראה: ד' שפרבר, מנהגי ישראל, ד, ירושלים תשס"ה, עמ' יג-יז; ש' אשכנזי, 'אלהי דוד ובנה ירושלים', קובץ בית אהרן וישראל, ז, ב [לח] (תשנ"ב), עמ' קלד-קלה. ההפניה האחרונה ראה: ד' שפרבר, השלמות והוספות למנהגי ישראל, ז, ירושלים תשס"ה, עמ' תב.

24 פירוש רבנו אליהו (שם), עמ' לו; פסקי רבנו אליהו לסדר זרעים, מהדורת מ"ל זק"ש, ירושלים תש"א, עמ' לה; תוספות חכמי אנגליה (שם), עמ' 94.

25 ר' יעקב חזן מלונדון, עץ חיים, א, ירושלים תשכ"ב, עמ' שלב; תוספות חכמי אנגליה (שם), עמ' 89-90.

26 תוספות חכמי אנגליה על מסכת ברכות, מהדורת י"ל בלאו, ירושלים תש"ם, על פי הפירוט שבמבוא שם, עמ' 15. רוב הקטעים בשמו של ר' משה הועתקו על ידי אורבך (לעיל הערה 20), עמ' 99-104.

בכתב היד כתובים רובם בסתם וללא חתימת משה.²⁷ מעובדה זו אנו למדים שגם במסכת ברכות מצויות בכתב היד תוספות של ר' משה, ויתרה מכך שאפילו תוספות סתמיות שאינן חתומות עשויות להיות משלו.

לא זו בלבד אלא שמתוספות ר' משה למסכת פסחים עולה שהן נכתבו ביחס ישיר ל'הלכות הרי"ף', שהרי כאשר נגע בדברי רי"ף כתב על מה שכתוב 'בפנים' ולא נקב בשמו או שהזכיר את 'הגאון בעל הספר'.²⁸ לא רק שר' משה התייחס אל 'הלכות הרי"ף' אלא שהוא כתב את דבריו בצמוד להן, והן היו עבורו נקודת התייחסות ישירה וברורה. תוספות חתומות בשם משה נמצאות גם במסכתות אחרות, וגם בהן יש לפעמים התייחסות אל הרי"ף. בקשר לדעת הרי"ף במסכת ברכות יב ע"ב בעניין 'הלואי שיתפלל אדם כל היום כולו' כתוב בתוספות כ"י מנטובה (דף 9א): 'ויש מפרש' [שים] [...] מ'הו' מה שבפנים נ"ל [נראה לי] עיקר, משה'.²⁹ בסוף מסכת בבא בתרא כתב הרי"ף (פג ע"א בדפי 'הלכות הרי"ף'): 'בעא מיניה רבא בר נתן מרבי יוחנן [...] פירוש מאי טעמא [...] ואי קא טעין דפרע מישתבע שבועת היסט ומיפטר'. על דברי רי"ף אלו, שהם דברי עצמו ואינם לקוחים מהגמרא, יש קטע תוספות בכ"י מנטובה (דף 203א) שחתום בשם משה: 'ואי קטעין דפרע מישתבע שבועה היסט ומיפטר, וקשי' [א] היאך מיפטר לימא שטרך בידי מאי בעי [...] ורבי' חיים מבי' [א] ראי' [ה] לגאון [...] ורבי' שמ' [א]ל פיר' [ש] בחזקת הבתים בשמעת' [א] דהודה בפני שנים גובה מנכסים בני חורין' [א] ואינו נאמן לר' [מר] פרעתי, ור"ם כדמפ' ונר' [א]ים' דבריהם, משה'.³⁰ בקטע זה נדון פסקו של הרי"ף, ואין ספק שזו תוספת שנכתבה על 'הלכות הרי"ף'.

מתוך כ"י מנטובה 30 פרסם יעקב ליפשיץ את קטעי התוספות למסכת סנהדרין וכינה אותם 'תוספות רבי משה', ומתוך שלא עמד על הקשר בין שני כתבי היד ייחס את התוספות, שאחת מהן

27 שלוש תוספות בכ"י מנטובה במסכת ברכות חתומות בשם משה. אחת מהן באה בשמו של ר' משה בשני המקורות, והיא נמצאת בתוספות חכמי אנגליה (שם), עמ' ל, ד"ה 'ורבי יוחנן, ובכ"י מנטובה, דף 9א. תוספת אחרת חתומה בשם משה בכתב היד בדף 16א, ואילו בתוספות חכמי אנגליה (שם), עמ' נה-נו, ד"ה 'טעה', היא כתובה בסתם. ותוספת נוספת נמצאת רק בכתב היד, בדף 8א. ראוי לציין שיש כמה קטעים שכתובים בסתם בתוספות חכמי אנגליה וגם בכ"י מנטובה, למשל: תוספות חכמי אנגליה (שם), עמ' לח-לט, ד"ה 'אמ' רבא, כ"י מנטובה, דף 11ב; תוספות חכמי אנגליה, עמ' מד, ד"ה 'מתפלל אדם', כ"י מנטובה, דף 13א.

28 בקשר לדברי הרי"ף בדף כב ע"ב שיין קידוש צריך להיות ראוי לנסך על גבי המזבח העתיק ר' משה את דברי הרמב"ם בהלכות שבת כט, יד, וסיים: 'זה לשון הגאון [!] וכן כתב בפני' [ס] ' (כ"י מנטובה, דף 79א). בתוספות חכמי אנגליה (לעיל הערה 11), עמ' 87 חסרות המילים האחרונות, ולכן הוטעה המהדיר שם לחשוב שהגאון הוא הרי"ף. בתוספות חכמי אנגליה (שם), עמ' 90, ובכ"י מנטובה, דף 81ב, כתב ר' משה: 'אבל תפילה אינה הפסק סעודה וכן אגדה, ודלא כטעם שבפנים'. התייחסות לגאון בעל הספר ראה: תוספות חכמי אנגליה (שם), עמ' 84 (ראה: אורבך [לעיל הערה 8], עמ' 498, הערה 29), וכ"י מנטובה, דף 83א.

29 והשווה ללשון שבתוספות חכמי אנגליה: 'פי' הגאון מפס [...] וי"מ [ויש מפרשים] [...] וכפי' הגאון נר' [אה] עיקר ר"ם' (תוספות חכמי אנגליה [לעיל הערה 26], עמ' ל). בתוספות בכ"י מנטובה לא הובאו דברי הרי"ף, כיוון שהם כתובים בסמוך באותו הדף, וההתייחסות אליו איננה אל 'הגאון' אלא אל 'מה שבפנים'. גם במסכת חולין כתוב בכ"י מנטובה (דף 20ב): 'זימה שכתב בפנים ואפי' [לו] בא זאב לשון' [א] אפי' אינו מיושב בעיני, משה'.

30 אולי צריך לקרוא: 'ור"ם כך מפ' [רש]'. ואינני יודע מיהו ר"ם זה, שהרי הרמב"ם פסק בעניין זה כמו הרי"ף (ראה: הלכות מלווה ולווה יא, ג), ואולי טעות סופר יש כאן. בתוספות במסכת כתובות כא ע"א, ד"ה 'הוציא עלי', מובא שר"י, שר' משה מלונדון נמשך אחריו, חלק על הרי"ף, ואולי צריך לומר: 'ור"י'.

חתומה 'נ"ל משה, לר' משה מקוצי מחבר 'ספר מצוות גדול' (הסמ"ג).³¹ ליפשיץ הסיק שהתוספות שבכ"י מנטובה הם תוספותיו של ר' משה מקוצי בגלל ההתאמה בין קטע תוספות אחד (לא זה החתום בשם משה!) ללשונו של הסמ"ג. ייחוס זה צריך להיבחן מחדש לאור העובדה שבאותו כתב יד נמצאות תוספות החתומות באותו האופן, ושהן תוספותיו של ר"מ מלונדון.³² ליפשיץ היה מודע לתוספות שעל האלפס' של ר' משה מלונדון שפרסם בלוי מתוך כ"י פריז 314, אשר גם בהן יש החתומות בשם משה, ואף על פי כן קבע כי 'אין התוספות המדוברות אשר אצלינו דומה להם במאומה, ואף יש המסתייגים מקביעתו זאת בספר ההוא, ואמרו שתוספות של רבינו משה אינם אלא החתומים בשמו, ולא כל הקובץ'.³³ דברים אלו מעוררים תמיהה, שהרי אם נכונה טענת המסתייגים לגבי ייחוס התוספות החתומות בלבד, מדוע ייחס ליפשיץ את כל התוספות לסנהדרין לר' משה מקוצי? ולגופו של עניין, ליפשיץ לא ידע על הקשר שבין שני כתבי היד וקל היה לו לבדל בין שני קובצי התוספות ולייחס את האחד לר' משה מלונדון ואת האחר לר' משה מקוצי. ברם מאחר שלמעשה מדובר בקטעי תוספות שנמצאים באותו כתב יד, הדעת נוטה לייחס את כל התוספות החתומות בשם משה לאותו מחבר, דהיינו לר' משה מלונדון.

הקרבה הלשונית שהציג ליפשיץ בין קטע התוספות לדברי הסמ"ג איננה מלמדת בהכרח על בעלותו של ר' משה מקוצי על קטע התוספות אלא רק על תלותו בו. השימוש שעשה בעל הסמ"ג במתכונתה העניינית והלשונית של התוספת הזאת מלמד שמקורה ככל הנראה בר' יצחק מדפנייר (ר"י הזקן). שהרי גם אם נייחס אותה כדברי ליפשיץ לר' משה מקוצי, קיים סיכוי גדול שהיא לקוחה מתוספות הר"י.³⁴ לייחוס התוספת המדוברת לר"י אין קשר לשאלת הבעלות על התוספות שבכ"י מנטובה ובכ"י פריז, שכן אם נקבל את דברי אורבך – ואף ליפשיץ קיבלם – שרק הקטעים החתומים שייכים לר' משה מלונדון, הרי הקטע הזה, שאינו חתום, שייך לקובץ תוספות אחר, כגון תוספות הר"י. ואף אם נרחיב את בעלותו של ר' משה מלונדון לקטעי התוספות הסתמיים, עדיין קיימת האפשרות הסבירה שהוא העתיק כאן את לשונו של ר"י. כפי שאראה להלן, ר' משה מלונדון נהג להעתיק קטעי תוספות מקבצים שונים ולהעיר עליהם בשעת הצורך.³⁵

31 סנהדרין גדולה (לעיל הערה 3), עמ' 25–27, והתוספות נדפסו שם, עמ' קכו-קמב.

32 ראוי לציין שמלבד מסכתות ברכות, פסחים וגטין, שברור שמשם הנוכח בהן הוא ר' משה מלונדון, גם במסכת שבועות יש תוספת שחתומה בשם משה, וגם שם ברור שאין מדובר בר' משה מקוצי. בדף 227א בכ"י מנטובה מובאת באריכות תשובת ר' יצחק בן אברהם (הריצב"א), ואחריה כתוב: 'ואני משה הוכחתי [...] והארכתי בתשובה אשר השיבתי לרבתי אשר בצרפת, משה. הלשון 'רבתי אשר בצרפת' מבהירה שאין מדובר כאן בחכם צרפתי, והיא מזכירה את לשון ר' משה מלונדון בתוספות שעל האלפס' (לעיל הערה 8) למסכת גטין, עמ' שמד: 'נחלקו רבותי' שבצרפת [...] ושאלו בזה דעתי והשיבתי [...] משה.

33 סנהדרין גדולה (לעיל הערה 3), עמ' 26.

34 כידוע תוספותיו של ר' משה מקוצי מבוססות על אלו של ר' יהודה שירליאון רבן, ותוספותיו של זה מבוססות על תוספות הר"י. ראה: אורבך (לעיל הערה 8), עמ' 477–478.

35 יש להעיר שקיימת גם האפשרות שבעל הסמ"ג העתיק מקובץ תוספותיו של ר' משה מלונדון. אינני יודע עד כמה הכיר בעל הסמ"ג את כתבי ר' משה, אבל ברור שהכיר תשובות ששלח הר"י אל ר' משה. בעל הסמ"ג מביא בלא תעשה קמב את תשובת רבנו יצחק ברבי שמואל בעניין חדש בשיכר, וזו תשובת ר"י אל ר' משה מלונדון כפי

מן האמור לעיל עולה שר' משה מלונדון כתב ככל הנראה תוספות על 'הלכות הרי"ף', ושחלקן נמצאות בקובץ התוספות שבכ"י פריז ובכ"י מנטובה. אולם אין ספק שלא כל הקובץ מועתק מתוספות ר' משה, ושיש בו גם חומרים ממקורות אחרים. במסכת חולין בצד התוספות החתומות בשם משה יש קטעים רבים שגלוקהו מ'ספר התרומה' ומהסמ"ג.³⁶ למעשה אין אנו יודעים לעת עתה מה חלקן האמתי של תוספות ר' משה בתוך קובץ התוספות הכולל, משום שאיננו יכולים בשלב זה להכריע אם התוספות הסתמיות ואלו שחתומות בשם ר' יצחק בן שמואל או ר' יצחק בן אברהם ודומיהם נלקחו מתוך תוספות ר' משה. אולם זאת יודעים אנו בוודאות – שאין בחתימות השונות הללו כדי לשלול את האפשרות שגם התוספות ההן היו חלק מתוספות ר' משה, שהרי דרכו של ר' משה הייתה להעתיק דבריהם של חכמים אחרים בשםם ולהגיב עליהן לפי הצורך.³⁷ דוגמה אחת מתוך רבות יש במסכת קידושין, ששם הובאה תשובת הרי"ף כלשונה: 'נשאלתי על כלאי הכרם והשבתי [...] יצחק בר' שמואל, ומיד אחריה כתוב: 'ולי משה נראה [...] והארכתי במקום אחר, משה'.³⁸

הפירוש

דב ישראל פוגל בדק את הפירוש שבצד 'הלכות הרי"ף' בכ"י מנטובה 30 במסגרת בחינה של כתבי היד השונים של רש"י-רי"ף, ומצא כי נוסח רש"י שבו 'זהה לנוסח רש"י לגמרא הנמצא בכתבי היד'.³⁹ לקביעתו של פוגל יש להוסיף שתי הסתייגויות: לא בכל המסכתות זהה הפירוש לנוסח רש"י, וגם במסכתות שבהן הפירוש מבוסס על פירוש רש"י יש בו תוספות רבות מפרי עטו של בעל החיבור, כגון אזכורים של דברי הרי"ף, פסקי הלכה ופירושים שונים. למעשה הפירוש שבכתב היד הוא פירוש ל'הלכות הרי"ף' מאחד הראשונים, וכדרכם של פרשני הרי"ף הוא כולל הרבה מפירושי רש"י.⁴⁰ שלמה זאב פיק בחן את הפירוש למסכת יבמות בכ"י פריז 314 וקבע שהמפרש

שמתברר מדברי ר' יעקב חזן מלונדון בספרו עץ חיים (לעיל הערה 25), עמ' שמא. וראה: אורבך (שם), עמ' 494, הערה 10.

36 אורבך ציין שיש בכ"י פריז 314 גם תוספות מה'מרדכי', ראה: אורבך (שם), עמ' 495. אבל בלוי סבר שהקטעים הללו נכתבו ביד אחרת (התוספות שעל האלפס [לעיל הערה 8], עמ' שכח, הערה 16). לאחר העיון בכתב היד דומני שהצדק בעניין הזה עם בלוי. ויש להעיר שהוא לא ציין את כל הקטעים שנכתבו ביד אחרת.

37 אורבך (שם), עמ' 495-496.

38 התוספות שעל האלפס (לעיל הערה 8), עמ' שסו-שסח. אורבך ציין לדוגמה זו שם, עמ' 494, הערה 11, אבל נפלה שם טעות וחסרה ההפניה. דוגמה נוספת נמצאת בכ"י אוקספורד, בודליאנה Mich. 502 (נויבאוואר 882) דף 96א: 'מצאתי כתוב בליקוטי ר"מ מלונדון על הבצים [...] בפ' אין מעמידין: יצחק בר אברהם'. ראה: C. Roth, 'Rabbi Berechiah of Nicole', *JJS*, 1 (1948), pp. 80-81. לפנינו אם כן קטע שחתום בידי ריצב"א, ושהועתק כלשונו על ידי ר' משה. ראו לציין שהקטע הזה נמצא גם בתוספות שבכ"י מנטובה, דף 30א.

39 פוגל (לעיל הערה 2), עמ' 139.

40 על השימוש שעשו פרשני הרי"ף ברש"י ראה: פירוש רבינו יהונתן הכהן מלונלי על המשנה והרי"ף מסכת בבא קמא, מהדורת ש"י פרידמן, ניו יורק תשכ"ט, מבוא, עמ' כח-כט; י"מ תא-שמע, 'שיטותיו של רבי יהודה אלמדארי על הרי"ף', רבי יהודה אלמדארי, פירוש שחיטת חולין רבת, 'ירושלים תשנ"ג', עמ' ח-יג (נדפס שוב: ה'נל', כנסת מחקרים, ד [לעיל הערה 1], עמ' 39-43). להרחבה ראה: פוקס (לעיל הערה 1), עמ' 115-116.

הרבה להשתמש לא רק ברש"י אלא גם בפירושי ר' יהודה בן נתן (הריב"ן).⁴¹ מבדיקה שעשיתי מתברר שגם במסכת סנהדרין השתמש הפרשן שבכ"י מנטובה בפירושי הריב"ן לצד פירושי רש"י. חיים סולובייצ'יק ציין שהפירוש למסכת עבודה זרה בכ"י מנטובה 30 מבוסס על פירושו של ר' שמואל בן מאיר (הרשב"ם),⁴² וארחיב על כך בהמשך. במסכת מועד קטן ההתאמה לפירוש רש"י חלקית בלבד, ויש שם שימוש במקורות שונים.⁴³ זהותו וזמנו של הפרשן אינם ידועים לי, אבל יש לכך כמה רמזים בתוך הפירוש. בתחילת הפירוש למסכת כתובות בכ"י פריז נאמר 'הקשה הר"ר יעקב דקורביל וצ"ל', ומכאן ברור שהוא נכתב אחרי מותו בשנת 1192.⁴⁴ בפירוש למסכת עבודה זרה (כ"י מנטובה, דף 241) נזכר 'ספר התרומה', ואם כן יש לדחות את כתיבת הפירוש לאחר שנת 1202, שנת כתיבתו של ספר זה.⁴⁵ כפי שאראה להלן ייתכן שבעל הפירוש רמז במקום אחד אל ויכוח פריז, שהתקיים בשנת 1240, ואם כך מועד כתיבת הפירוש מאוחר בהרבה. בפירוש למסכת פסחים שבכ"י מנטובה האריך הפרשן בחישובי הרביעית, ולבסוף כתב (דף 81א): 'חשבון זה למדתי זקני הר' מנחם הגבור בן הר"ר [והרב ר'] אהרן בן הגאון הר"ר משה בר' אהרן ז"ל. אני מקווה שפרטי מידע אלו יובילו בסופו של דבר לזיהוי של הפרשן. להלן אביא כמה דברים מעניינים מתוך הפירוש שאפשר ללמוד מהם על שיעור קומתו של המחבר כפוסק בעל דעה עצמאית, אך תחילה אעסוק בפירוש על מסכת עבודה זרה.

כאמור סולובייצ'יק קבע שהפירוש למסכת עבודה זרה בכ"י מנטובה מבוסס על פירוש רשב"ם, ואכן רבים מפירושי רשב"ם המובאים בספרות הראשונים נמצאים שם.⁴⁶ ברם איננו יודעים מה חלקו של פירוש רשב"ם בכתב היד, ובאיזו מידה אפשר להשתמש בפירוש שלפנינו כדי לשחזר את פירושו המלא למסכת עבודה זרה. למעשה תלויה שאלה זו בבירור אופיו של פירוש רשב"ם למסכת זו – אם היה זה פירוש רצוף ומקיף שהיו בו פרשנות מלאה ופסקי הלכה מעשיים, או שמא היה בעיקרו קובץ פסקים בלבד. אם מדובר בפרשנות מלאה, אזי נוכל לייחס לפירוש זה חלקים רחבים מתוך כתב היד, אך אם היה זה קובץ פסקים, הרי רק הקטעים ההלכתיים נלקחו ממנו. סולובייצ'יק

41 ש"ז פיק, 'פירוש על הרי"ף מסכת יבמות – כ"י פריז 314', עלי ספר, יט (תשס"א), עמ' 43-48.

42 סולובייצ'יק (לעיל הערה 2), עמ' 144, הערה 33, עמ' 179, הערה 35 ועוד.

43 פוקס (לעיל הערה 1), עמ' 191-198.

44 אורבך (לעיל הערה 8), עמ' 150. הזכרת שמו של ר' יעקב מקורביל צוינה בקטלוג של הספרייה הלאומית בירושלים. עוד נאמר בקטלוג כי בפירוש למסכת גטין כתוב: 'ומצא בתלמי' ר' יצחק בר' יהודה' (בקטלוג הספרייה העתיקה בטעות: בתלמי), אבל אין ללמוד מכך דבר, שכן במקום הזה הועתקו דברי רש"י כלשונם, ורש"י הוא שהזכיר את דברי רבו. אמנם נוסח רש"י לפנינו בגטין (לו ע"א, ד"ה 'בשביעית') הוא: 'ומצאתי בתלמידי רבינו יצחק הלוי', אבל כבר הוכיח הנשקה שהנוסח הנכון שם הוא 'רבינו יצחק בר' יהודה', וגם מכאן אפוא יש ראייה לדבריו; ולטענתו של הנשקה שהנוסח הנכון הוא 'בתלמוד' ולא 'בתלמידי' אין מכאן ראייה. ראה: ד' הנשקה, 'כיצד מועיל הפרחובול? לתולדות ביאורה של תקנת הלל', שנתון המשפט העברי, כב (תשס"א-תשס"ג), עמ' 103-106.

45 אורבך (שם), עמ' 352. באותו הדף כתוב בכתב היד: 'העתקה מפ' הרב ר' ברוך בר יצחק, ללא ברכת המתים, ואם כך יש לתארך את כתיבת הפירוש לפני שנת 1211, שבה נפטר ר' ברוך, אך ספק אם יש בכך ראייה של ממש.

46 דברי הרשב"ם למסכת עבודה זרה צוטטו במקומות רבים, ראה פירוט: אורבך (שם), עמ' 54-55, אבל המצטט העיקרי הוא ללא ספק בעל 'אור ורוע'. לרשימתו של אורבך יש להוסיף עתה את החיבור 'מעשה רוקח', ראה: רבי אלעזר מוורמייזא, דרשה לפסח, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים תשס"ז, מבוא, עמ' 23, הערה 79.

פסק בוודאות שפירוש רשב"ם היה מעין מהדורה אחרונה ומורחבת של פירוש רש"י למסכת כפי שהכתיבו לו סבו,⁴⁷ ואם כן אפשר לשקול לייחס לרשב"ם גם את החלקים הפרשניים שבכתב היד. השאלה העומדת לפנינו אפוא היא באיזו מידה עשה מחבר הפירוש שבכתב היד שימוש בפירוש רשב"ם, ואם אפשר לייחס לרשב"ם גם את הפירושים הסתמיים שאין להם ייחוס מפורש. הספק הזה איננו כולל כמובן את הקטעים שיש בהם התייחסות לדברי הרי"ף, כגון הפירוש לקטע הירושלמי שבדף י' ע"ב בדפי 'הלכות הרי"ף', או את אלו שנובעים מהיות הפירוש מוסב על 'הלכות הרי"ף', כגון השלמת דברי הגמרא שחסרים בחיבור זה. כמו כן כולל הפירוש ציטטות מפורשות מ'ספר התרומה', ותוספות שמצינו בראשן על ידי ת'⁴⁸ אחרי שמגפים את התוספות, הציטטות והפירושים התלויים בהלכות הרי"ף, נותרים בכתב היד קטעים שמיוחסים לרשב"ם בספרות הראשונים,⁴⁹ פירושי רש"י המוכרים לנו מפירושו לתלמוד,⁵⁰ ופירושים סתמיים אחרים. האם את כולם שאב העורך מפירושו המלא של רשב"ם?⁵¹ יש להדגיש כי בהימצאותם של דברי רש"י בתוך

47 סולובייצ'יק (לעיל הערה 2), עמ' 178-180.

48 הציטטות מ'ספר התרומה' נמצאות בכ"י מנטובה, דף 241, ובאותו הדף יש גם שתי תוספות שעוסקות בעניין נדודות גרודים. תוספות אחרות יש בדף 245, בעניין שימוש בנרות שעווה שדלקו בכנסיות (ראה להלן). בדף 249 הובאו דברי רשב"ם בעניין טבילת כלים (ראה גם: אור זרוע, ד, ירושלים תשכ"ח, עמ' 76, סי' רפט), ולאחר המילים 'ולאחר שהטבילה מברך עליהן על הטבילה או על טבילה כלים מ"ר' (מפי רבי), כתוב: 'ת' ורב אלפס אין מודין כן אלא בגר דאכתי גברא לא חזי, דהא כל הברכות כולן עובר לעשייתן; אחרי תוספת זו נמשכים דברי הרשב"ם: 'ואותן המטבילין כליהם משום ערב פסח שטות הוא בידם' וכו'.

49 שמו של רשב"ם נזכר פעמיים בכ"י מנטובה, בדף 247 'לשון רשב"ם', ובדף 247 'כל זה פי' (רש"ם רבש"ם) [תיקון במקור] רשב"ם. בדף 241 כתוב: 'מצא' [תי] בגלי' [ון] בפי' רש"ם החרצנים הגרענים, והזגין הן קליפא הענבי' שהיין והגרענין מונח בתוכו. וחרצן היינו גרעין כדא' עד שיוצע חטה וחרצן במפול' יד'. וכנראה גם כאן טעה הסופר, ויש לומר: 'בפי' רשב"ם'.

50 פירושי רש"י נמצאים לכל אורך הפירוש החל מהפרק השני. בפרק הראשון משום מה אין ולו דיבור אחד שלקוח מרש"י.

51 בכ"י מנטובה, דף 248, אחרי קטע ארוך מאוד המוכר לנו כדברי רשב"ם, נאמר: 'ה"ג וכן כל איסורי' שבתורה [...]. מוקמינן בפסחים הילכת' במשהו, ואלו דברי רש"י בדף סט ע"א, ד"ה 'ה"ג וכן כל איסור שבתורה'. מיד אחר כך כתוב: 'לשון המורה ולשון התלמיד וכן כל איסורי' שבתורה דכל נותן טעם שאין טעמו ניכר משערי' [נן] בס' ומי' [הו] בדבר שטעמו ניכר ביותר מס' כגון שאור ותבלין וכו'. ההלכה הנוגעת לדבר שטעמו ניכר היא מדברי רשב"ם, כפי שמעיד אור זרוע (לעיל הערה 48), עמ' 70, סי' רסה; האם גם תחילת הדברים, 'לשון המורה ולשון התלמיד', היא מדברי רשב"ם? אם דברי העורך יש כאן, הרי לפנינו הוכחה נוספת מרומות של רשב"ם, ובעיקר יש כאן עדות מפורשת של העורך שדברי רש"י הובאו בנפרד מדברי הרשב"ם. אני נוטה לאפשרות שאלו דברי הרשב"ם, שהעיד כי החידוש ההלכתי הזה, שלא כרוב הפסקים האחרים, חידושו הוא ולא הובא משמו של רבו. לעומת זאת אם אלה דברי העורך, קשה להבין מדוע דווקא פה טרח להבהיר שמקורות נפרדים לפנינו ולא עשה כך בכל הפעמים האחרות שבהן עבר ללא הודעה מפירוש רש"י לזה של רשב"ם. חיוק נוסף להשערה שזו לשון רשב"ם יש בדף 248 א-ב – בתוך קטע שהועתק מרש"י יש שם שתי תוספות קצרות; אחת מהן מסתיימת במילים: 'כך כתב המורה, והאחרת – מ"ר'. הסיומת מ"ר אופיינית לרשב"ם במסכת עבודה זרה, וסביר להניח שגם הקטע הראשון, שיש בו שימוש בלשון המורה, שייך לו. אמנם השימוש בלשון המורה בהתייחס לרש"י איננו מצוי בקרב תלמידיו (ראה: י' כהן, 'פירושי רש"י ובית מדרשו למסכת נדרים', ירושתנו, ד [תש"ע], עמ' רמו, הערה 384), אבל חשוב לזכור שהמידע שבידינו איננו מלא, ויש לנהוג בזהירות בבואנו לתחום גדרים בענייני סגנון ולשון (ראה: פוקס [לעיל הערה 1], עמ' 131), וכבר הראה קופפר שריב"ן השתמש בלשון המורה, ראה: פירוש מס' יבמות לרבנו יהודה ב"ר נתן (ריב"ן), מהדורת א' קופפר, ירושלים תשל"ז, מבוא, עמ' 7, הערה 56.

הפירוש אין כל ערעור על ייחוס הפירוש כולו לרשב"ם. תלמידי רש"י נהגו פעמים רבות להביא את פירושו כלשונו בבסיס פירושם, והוסיפו עליו דברים כרצונם.⁵² רשב"ם נהג כך בפירושו לפרק ערבי פסחים, וצפוי היה לנהוג כך גם במסכת זו. ברם בדיקה רציפה של הפירוש למסכת עבודה זרה והשוואתו לפירוש רשב"ם שפרסם אברהם עפשטיין באוצר טוב,⁵³ מעלים את האפשרות שפירוש רשב"ם לא היה מקורו העיקרי של הפירוש שבכתב היד, אלא שהמחבר האנונימי שיבץ את הערותיו ההלכתיות של רשב"ם בתוך פירוש רש"י. כמו כן מתקבל הרושם שפירוש הרשב"ם לא כלל פרשנות מלאה למסכת אלא היה בעיקרו קובץ פסקי הלכה.⁵⁴ תחילה אציג כמה מקומות שבהם העידו הראשונים על פירושי רשב"ם, ואילו בכתב היד נמצאים רק פירושי רש"י. אין הכוונה לפירושי רשב"ם שחסרים מן הספר, אלא להימצאותם של פירושים השונים מפירושו.

א. במשנה בדף נה ע"א נאמר: 'ירד לבור מה שבבור אסור והשאר מותר'. רש"י פירש: 'מה שבבור אסור, אם נגע בו הגוי', ואילו בעלי התוספות בד"ה 'ירד לבור' הביאו בשם רשב"ם שהיין שבבור נאסר אף בלא נגיעה, מחמת כוחו של הגוי, שגרם ליין להימשך אל הבור. בכ"י מנטובה כתוב: 'מה שבבור אסור בהנאה אם שיכשך בו גוי בידו [...] שכך היה דרכן לשכשך בכל יין לע"ז [לעבודה זרה] [...] ואע"ג וואף על גב דלאו תקרובת הוא הואיל וכוונתם בשיכשוך זה לע"ז נאסר בהנאה'. אם כן בכתב היד יש הרחבה של שיטת רש"י, ואין הוא משקף את דעת רשב"ם.

ב. בעלי התוספות הביאו בדף נח ע"א, בד"ה 'שקדח במינקת', את פירוש רש"י כפי שהוא לפנינו, והציגו כנגדו פירוש שונה שפירש רשב"ם בשם רש"י. בכ"י מנטובה נמצא רק פירוש רש"י המוכר, ואין זכר לפירוש רשב"ם שעליו העידו בעלי התוספות.

ג. בעל 'אור זרוע' כתב על המשנה בדף ס ע"ב: 'ורבינו שמואל זצ"ל כתב מטפח על פי חבית מרותחת אינו נוגע ביין אלא ברתיחה העולה ומתוך שמטפח עליה ונוגעת ביין כמשכשך במקל דמי עכ"ל ועד כאן לשונו'. ובלשון דומה כתוב באוצר טוב.⁵⁵ ואילו בכ"י מנטובה מובא פירוש רש"י כלשונו.

הסתירות שהוצגו כאן מחזקות את הסברה שהפירוש למסכת עבודה זרה בכ"י מנטובה איננו לקוח מפירוש רשב"ם בלבד, אלא משלב בתוכו מקורות שונים.

גם השוואת הפירוש שבכ"י מנטובה לפירוש רשב"ם שב'אוצר טוב' מוכיחה לכאורה את הטענה

52 ש"י פרידמן, 'פירושי רש"י לתלמוד – הגהות ומהדורות', שטיינפלד (לעיל הערה 1), עמ' 164-168; פוקס (לעיל הערה 1), עמ' 136-141.

53 אוצר טוב, 14 (תרמ"ז), עמ' 7-1. הפירוש חוזר ונדפס בחלקו בתוך: שיטת הקדמונים על מסכת עבודה זרה, א, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשכ"ט, עמ' שעג-שעו.

54 חיזוק לאפשרות זו יש בכך שר' אליעזר בן יואל הלוי (הראב"י) ציין שהעתיק את דברי רשב"ם למסכת עבודה זרה מתוך 'פסקות דרבינו שמואל'. ראה: ספר ראב"י, ב, מהדורת א' אפטוביץ, ברלין תרצ"ו, עמ' 9, ס"י תיד; עמ' 17, ס"י תטו; ודברי אפטוביץ שם בהערה 15. ראה גם את דבריו של אורבך: 'בפירושו כתב הרשב"ם את פסקיו, אבל כשהראשונים מזכירים "פסקות של רבינו שמואל", בלי לציין שמקורם בפירושו, נלקחו כנראה מספר פסקים' (אורבך [לעיל הערה 8], עמ' 51).

55 אור זרוע (לעיל הערה 48), עמ' 62, ס"י רלה; אוצר טוב (לעיל הערה 53), עמ' 4.

הזאת. אף שחלקים נרחבים מן הפירוש שב'אוצר טוב' נמצאים כלשונם בכ"י מנטובה, קטעי פירוש גדולים שבכתב יד זה אינם נמצאים ב'אוצר טוב'. ההסבר המתבקש מכך הוא שמחבר הפירוש בכ"י מנטובה שאב לא רק מפירוש רשב"ם אלא ממקורות נוספים. זאת ועוד, פירוש רשב"ם שב'אוצר טוב' אינו פירוש רציף ומפורט כדרכם של רש"י ורשב"ם בשאר המסכתות, אלא סדרה של פירושים קצרים לסירוגין ובעיקר הצגת ההלכות למעשה היוצאות מן הסוגיה התלמודית. כמו כן רשב"ם לא עשה שם כל שימוש בלשונו של רש"י, דבר העומד בניגוד לדרכו בפירושו לפרק ערבי פסחים ולדרכם של רבים מתלמידי רש"י האחרים בפירושיהם. מתכונתו של פירוש זה של רשב"ם מתמיהה ביותר לאור השערתו של סולובייצ'ק כי פירוש רשב"ם למסכת עבודה זרה הוא מהדורה מורחבת של פירוש רש"י שהכתיב רש"י לנכדו. מהדורה מורחבת אמורה לכלול גם את פירושי רש"י, ואילו לפנינו מהדורה שונה בתכלית, שאין בה דבר מפירושי רש"י המקוריים. יש לצרף לכך גם את הקטע ההלכתי שנדפס בסוף פירוש רש"י לפרק ר' ישמעאל בדף סא ע"ב, ושכ"י מנטובה הוא מיוחס במפורש לרשב"ם,⁵⁶ ואילו בפירוש רשב"ם שב'אוצר טוב' אין הוא נמצא.

הנתונים שהעליתי כאן הם הבסיס לספקות שמעורר פירוש רשב"ם למסכת עבודה זרה, והם מלמדים כי עלינו לנהוג בזהירות בבואנו לשחזר את פירוש רשב"ם מתוך כ"י מנטובה. אכן כדי להגיע למסקנות חדות וברורות יותר בעניין יש צורך במחקר רחב ומעמיק שעשוי להעלות פתרונות חדשים.

בסיום החלק הזה חשוב להדגיש שגם אם אין אנו יודעים את חלקו המדויק של רשב"ם בפירוש לעבודה זרה, יש כמה קטעים (מעטים מהם הוצגו לעיל) שעל פי לשונם וסגנונם אפשר לייחסם בבטחון רב לרשב"ם. קריאה מדוקדקת של הפירוש שבכתב היד עשויה אפוא להעשיר את ידיעותינו על פירושי רשב"ם וריב"ן לתלמוד ולהניב קטעי פרשנות חדשים שמקורם בבית מדרשו של רש"י.

עניינים שונים מתוך הפירוש

הלוואה בחול המועד

כידוע הייתה הלוואה בריבית מקור הכנסה חשוב ליהודים בתחום המחיה האשכנזי הרחב, ומספרות הראשונים התברר שרוב הציבור נהג להמשיך בעסקי הלוואה בריבית גם בחול המועד למרות האיסור ההלכתי שחל על מסחר בימים אלו. כמו כן התברר שהיו אנשים שהחמירו על עצמם בעניין הזה, וכנראה הדבר עורר מתח מסוים בתוך החברה היהודית, ופוסקי ההלכה נדרשו להתמודד עם האתגר שהציבו המחמירים.⁵⁷ ר' יצחק בעל התוספות דיווח כי רבנו תם (ר"ת) התיר הלוואה בריבית בחול המועד: 'על הלוואה שמלוין [במועד] שמעתי מרבינו תם זצ"ל כי יש מחמירין

56 סולובייצ'ק (לעיל הערה 2), עמ' 145, 175, הערה 18.

57 אם כי בתחום האשכנזי לא מצאתי מי שאסר זאת, הרמב"ן והריטב"א על מסכת מועד קטן י ע"ב אסרו זאת במפורש. סיכום השיטות בעניין ראה: 'חול המועד', אנציקלופדיה תלמודית, יג, עמ' קצח.

אבל הוא לא נראה לו לאסור משום פרקמטיא אלא משא ומתן של דבר סחורה אבל להלוות ברבית לא הוי פרקמטיא.⁵⁸ תשובתו של ר"ת הייתה היתר מוחלט שאיננו תלוי בהיות ההלוואה בגדר דבר האבד.⁵⁹ בדעה דומה החזיק תלמידו של ר"ת ר' אליעזר ממץ ב"ספר יראים",⁶⁰ וגם הוא העיד שיש אנשים שפורשים מלהלוות, וכי הוא עצמו נמנע מכך כמה שנים, ואף על פי כן התיר לגמרי משום שבהלוואה אין טרחה. גם ר' אשר בן יחיאל (הרא"ש) כתב כי 'באשכנז הירא דבר השם נוהגים איסור בהלוואת רבית לנכרי בחוה"מ', והוא אכן הגביל את ההיתר למצב שהוא בגדר דבר האבד.⁶¹ ר' יצחק בעל התוספות, שהביא את תשובת ר"ת, נטה להחמיר בעניין, אך סיכם כי 'מאחר שר"ת מתיר ורוב העולם נוהגין היתר יש להתיר'. דומני שחוץ מר"ת ו"ספר יראים", שהתירו את ההלוואה במועד לכתחילה וללא הזדקקות לגדרי דבר האבד, שאר החכמים מאז ואילך נשענו על היתר דבר האבד או ציטטו את רבנו תם בעניין.

בפירוש שלפנינו נזקק המחבר לשאלת ההלוואה בריבית מתוך המתח החברתי שיצר המחמירים, וגם הוא התיר לחלוטין מתוך הבנת הסוגיה התלמודית במועד קטן ו ע"ב. וזו לשונו (כ"י מנטובה, דף 64ב):

ומדדייק רבינא מדרבנן דהוא בתראה איכא למשמע מינ[ה] דהכי הילכתא דבמקום הריחא שרי טרחא זוטא,⁶² וא"כ (ואם כן) בחול המועד מותר לשאת ולתת ברבית. ולפי שראיתי בני אדם מחמירין על כן הוזהרתי. ונ"ל דאף כדבר האבד הוא להניח הגוי והמעורפיא ללות מיהודי אחר או מגוי במקום שאין שם יהודי אלא הוא.

הכותב ראה במקומו בני אדם שמחמירים שלא להלוות במועד, ודעתו לא הייתה נוחה מכך, ועל כן פרסם כנגדם שהדבר מותר. הוא התיר לגמרי את ההלוואה על פי גדרי המלאכות המותרות בחול המועד, וסינף לכך את עניין דבר האבד.

היחס לנוצרים

בספרות ההלכה הגויים מופלים לרעה בעניינים רבים, ומסכת עבודה זרה מטילה הגבלות רבות על

58 שבלי הלקט, מהדורת ש' בובר, ירושלים תשכ"ב (וינה תרמ"ז), עמ' 208, ס"י רכא; 'תשובות ופסקים לר"י הזקן', בתוך: שיטת הקדמונים על מסכת עבודה זרה, ג, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשנ"א, עמ' רד-רה, ס"י סד. בנוסח אחר של דברי ר"י צוטט ר"ת כאומר: 'יש מחמירין ולא יתכן, דאין לאסור משום פרקמטיא אלא משא ומתן של סחורה'. כך הוא בליקוטי התוספות-מרדכי שבכ"י אוקספורד, בודליאנה 6 Opp. (נויבאואר 545), ובכתבי יד נוספים של הנוסח האחיד. אמנם הנוסח ב'מרדכי' הנדפס במסכת מועד קטן, ס"י תתמו, הוא: 'שמעתי כי יש מחמירין ולא יתכן לאסור משום פרקמטיא אלא משא ומתן של סחורה'.

59 אורבך (לעיל הערה 8), עמ' 62, הערה 24, עמ' 90-91; ש' שילה, 'עידוד המסחר והכלכלה בפסיקת רבנו תם', סיני, ק (תשמ"ז), עמ' תתצח.

60 רבינו אליעזר ממץ, ספר יראים על מצוות התורה עם פירוש תועפות ראם, וילנה תרנ"ב-תרס"ב, ס"י שד.

61 פסקי הרא"ש למועד קטן, פרק א, ס"י כד.

62 כשיטת רש"י. ראה: הריטב"א למסכת מועד קטן, מהדורת צ' הירשמן, ירושלים תשל"ה, עמ' נה-נו, ובהערות המהדיר שם.

המסחר ועל המגע היומיומי עמם. החיים בגולה אירופה בשכונות קרובה לגויים הקשו לקיים את ההלכות הללו הן מבחינה הסברתית והן מבחינה מעשית, ופוסקי ההלכה נדרשו פעמים רבות ליישב את הסתירה שבין הדרישות ההלכתיות ובין חיי המעשה.⁶³ באופן כללי אפשר לומר שעניינים רבים הנוגעים למסחר ולמגע של גויים ביין באו על פתרונם על ידי הדגשת חוסר אדיקותם של הגויים בדתם, ולא על ידי הוצאת הנצרות מגדר עבודה זרה. ידועים דברי רשב"ם שנאמרו כסגנונה על המנהג לסחור עם הגויים ביום אידם: 'דאנן האידנא בגולה אין אנו יכולין להעמיד עצמינו מלשאת ולתת עמם שביניהם אנו יושבין ואינן אדוקין בע"ז כ"כ'.⁶⁴ ב'ספר התרומה' הובאו דברי רשב"ם בשם רש"י כמענה על השאלה מדוע 'האידנא אין נוהרין מלשאת ולתת עמם אפילו ביום אידם [...] דמן הדין אין אסור אלא ביום איד שעושין בשביל הנוצרי כגון ניטל או קצח אבל שאר איד שלהם אינם תופסי'ם] בהם ממשות ולא שייך בהו אזיל ומודה ואפילו אותם שעושין בשביל [התלוי] יש להתיר מטעם דקים לן בגוייהו דהאידנא] לא אזיל ומודה.⁶⁵ בעל 'אור זרוע' כתב באותו העניין:

63 הסקירה הכללית על היחס לנוצרים באשכנז מבוססת על המקורות הבאים: " כ"ץ, הלכה וקבלה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 282-310, 375-376; "מ תאשמע, "ימיאידים": פרק בהתפתחות ההלכה בימי הביניים, תרביץ, מז (תשל"ח), עמ' 197-206; א"א אורבך, 'שיטת הסובלנות של ר' מנחם המאירי – מקורה ומגבלותיה', ע' אטקס ו' שלמון (עורכים), פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה: מוקדשים לפרופ' יעקב כ"ץ במלאת לו שבעים וחמש שנה, ירושלים תש"ס, עמ' לד-מד.

64 דברי רשב"ם הובאו בתוך: אור זרוע (לעיל הערה 48), עמ' 30, ס' צו. למעשה שורשיה של גישה זו נמצאים כבר בתשובת רגמ"ה (תשובות רבנו גרשם מאור הגולה, מהדורת ש' אידלברג, ניו יורק תשט"ז, עמ' 75-76, ס' כא) וברש"י לעבודה זרה ז ע"ב: 'בגולה, אין הגוים אדוקין בעבודה זרה כל כך כדאמרין לקמן גוים שבחוצה לארץ לא עובדי עבודה זרה נהו כו, ועוד דמסתפינן מיניה' (על פי דפוס ונציה רפ"א). אמנם בדף יא ע"ב, ד"ה 'בגולה, לא הוכיז רש"י את חוסר אדיקותם של הגויים בעבודה זרה, וכבר העלה הנשקה את האפשרות שאחד מהפירושים אינו של רש"י אלא רשב"ם הוסיפו. ראה: ד' הנשקה, 'לסתירות בפירושי רש"י לתלמוד', המעיין, כב, ד (תשמ"ב), עמ' 12-13. הנשקה סבר שהדיבור בדף יא ע"ב הוא התוספת של רשב"ם, אך דומני שההפך הוא הנכון. ראשית, ההיתר מטעם שהגויים אינם אדוקים בעבודה זרה הובא ב'אור זרוע' בשם רשב"ם ולא בשם רש"י. שנית, בר"ן על הרי"ף נכתב (א ע"א בדפי 'הלכות הרי"ף'): 'ובגולה אינו אסור אלא יום אידם בלבד, משום דעובדי כוכבים שבחוצה לארץ לא אדיקי בעבודת כוכבים כולי האי [...] ורש"י ז"ל פירש דהיינו טעמא לפי שאין אנו יכולין להעמיד עצמנו מלישא וליתן עמם שביניהם אנו יושבין ופרנסתנו מהם ועוד משום יראה' – הר"ן הביא את הדיבור שבדף יא ע"ב כדברי רש"י, ואילו את טעם חוסר האדיקות לא הביא משמו. ושלישית, גם ברש"י על 'הלכות הרי"ף' (א ע"א) הובא הדיבור שבדף יא ע"ב בלבד.

65 ספר התרומה, ונציה רפ"ג, ס' קלד. המילה 'התלוי' הושלמה על פי הנוסח שהביא אורבך (לעיל הערה 8) בעמ' 55, וראה גם מה שכתב תאשמע (לעיל הערה 63), עמ' 201-202. אורבך ציין שב'אור זרוע' נצטמק העניין והובא בקצרה בסי' צו, ראה: אורבך (שם), הערה 85. אולם הקטע הרלוונטי ראה: אור זרוע (לעיל הערה 48), עמ' 31, ס' צט – דברי רשב"ם הובאו שם במלואם, אך נגעה בהם יד הצנזורה. בעזרת הפירוש שבכ"י מנטובה, ששימר קטעים מפירוש רשב"ם לעבודה זרה, אפשר לשחזר את הדברים, ונראה כי הם כתובים בנוסח שונה מזה שב'ספר התרומה'. הדברים נמצאים בכתב היד בדף 236, והכנסתי בהם תוספות על פי 'אור זרוע' בסוגריים מרובעים; בסוגריים מווחות מסומנים תיקונים בגוף כתב היד, ושניים מהם לא הצלחתי לקרוא. וזו לשון כתב היד: 'וה"מ יום איד כגון ש<ב>טבת [שהוא לשם אלהות] ו[כן] שבניסן ושבסיון אבל יום ראשון של שבת <...> מותר הואיל דדיישי ביה ותדיר הוא להם אינה מדברים לשם <...> מה ולא אזיל ומודה כ"ש. ועקרנו לכולה גזירה אפי' יום אחד האיד משום איבה והמחמיר עצמו כדברי שמואל תבא עליו ברכה. בהמשך אותו דף יש בכתב היד קטע נוסף ששייך ככל הנראה לרשב"ם, וגם בו שיבח רשב"ם את המחמירים בעניין. וכך כתוב שם: 'כלאחר יד [מכון לבבלי, עבודה זרה ו ע"ב], זרקו לבור כאילו לא נתכוין להפסידו בידים, והשת' לא אזיל ומודה ראה [צ"ל: שראה]

ו'אע"ג דחזונו להו דאזלי לתועבה בכל יום, כל מה דעבדי אינו אלא מנהג אבותיהם בעלמא,⁶⁶ ור' אליעזר ב"ר נתן (ראב"ן) העיד על אנשי מקומו 'שאין חושבין לאידם, שפעמים עושין בו מלאכה ופעמים שאין הולכין לבית תרפותם ביום אידם'.⁶⁷ אין בדברים אלו ובדומיהם אמירה מקלה על הנצרות עצמה אלא אך ורק הסתמכות על מצבם הדתי של הנוצרים בארצות אשכנז וצרפת כפי שהשתקף בעיני יהודי המקום. הפקעת הנצרות מכלל עבודה זרה קיימת רק בתחום האפולוגטי, אבל לא הייתה לה השפעה הלכתית של ממש. בחיבור המתאר את הוויכוח של ר' יחיאל מפריז עם המשומד ניקולס דונין נאמר שר' יחיאל טען: 'נקוט ההיא כלל בידך דכל גוי שבתלמוד היינו באחד מז' עממים שהשלימו למס [...] דתנן לפני אידיהן של גוים שלשת ימים אסור לתת ולשאת עמהם, תלך עתה ברחוב היהודים ותראה כמה עושים אפי' [לן] ביום החגא [...] ומלמדים תורה לגוי, שהרי יש כמה גלחים יודעים לקרא בספר יהודית'.⁶⁸ ברם דבריו של ר' יחיאל נאמרו במהלך ויכוח פומבי עם הנצרות שכישלון בו עלול היה להביא לתוצאות הרסניות, כפי שאכן התרחש במציאות, אבל אין הם משקפים תמורה הלכתית כלשהי.⁶⁹ ר' מנחם המאירי נחשב הראשון שפיתח שיטה הלכתית חדשה שהבחינה בין עובדי האלילים של הזמן הקדום, שהיו מכוערים במעשיהם, ובין אנשי הדתות שבימיו. על פי הבחנה זו רבות מן ההלכות שעוסקות ביחס לעובדי עבודה זרה אינן נוגעות לנוצרים ולמוסלמים שבימיו. יש חילוקי דעות בין החוקרים באשר למשמעותו המעשית של חידושו של המאירי, ובשאלה אם נאמרו דבריו מתוך אמונה פנימית או שמא רק כצעד הסברתי לתשובת המינים וכהגנה מפני ההתקפות הנוצריות.⁷⁰

שלא הטיב לו שהרי הפסי'. ומי' שמעינן שאם לא היה לו מקום להפסיד לפניו מ"מ היה מעכו ולא היה מחזירו משום איבה ואע"ג ומודי [צ"ל: דמודין]. הילכך האידנא דיד<ם> תק<י>פה אין אנו יכולין לעמוד על גזירה זו ואין גזרין גזירה על הציבור אלא א"כ רוב הציבור יכולין לעמוד בה. והמחמיר כשמואל תבא עליו ברכ'. ייחוס דברים אלו לרשב"ם נובע מדברי 'אור ורוע' בסי' צו, שהביא בשם רשב"ם את הראיה הזאת להיתר מסחר ביום אידם משום איבה. על פי דברי רשב"ם אלו יש לסייג מה שכתב תא"ש מע: 'לא מצאתי אצל הפוסקים בני המאה ה-12 לא ביטויי היסוס ולא המלצות לחומרא; כל אלה שייכים לחכמי המאה ה-13' (תא"ש מע' 204-205). גם ביספר יראים, שנכתב במאה השתים עשרה (ראה: אורבך [שם], עמ' 162), יש המלצה לחומרה בסי' רע: 'וע"ז סמכו לישא וליתן עמהם ביום אידם שאלמלא מונעים איכא איבה, וסמך קטן הוא זה שיש משא ומתן דליכא במניעתו איבה. והירא דבר ה' ינוח נשמתו בארצות החיים'. בהוצאתו המחודשת של המאמר 'מי-אידיהם' סייג תא"ש מע את דבריו וכתב: 'לא מצאתי אצל הפוסקים בני המאה ה-12 ביטויי היסוס ולא המלצות לחומרא אלא הערות כלליות בסגנון: "המחמיר על עצמו ועומד בדבר שמותו, תבוא עליו ברכה" שכתב הרשב"ם' ("מ תא"ש מע, הלכה, מנהג ומציאות באשכנז: 1000-1350, ירושלים תשנ"ו, עמ' 249). ואיני יודע מהי 'המלצה לחומרא אם לא אמירת 'זהמחמיר תבוא עליו ברכה'.

אור ורוע (לעיל הערה 48), עמ' 30, סי' צה.

ספר ראב"ן: הוא ספר אבן העזר, מהדורת ש' אלבק, ירושלים תשמ"ד (ורשה תרס"ה), עמ' 131, סי' רפח.

ויכוח רבינו יחיאל מפאריז, מהדורת ר' מרגליות, לבוב תרפ"ח, עמ' 21. על נסיבות הוויכוח ועל הטענות שעלו בו ראה: אורבך (לעיל הערה 8), עמ' 448-456; י"ד גלינסקי, "משפט התלמוד" בשנת 1240 בפריז: "ויכוח ר' יחיאל"

ו"ספר המצוות" של ר' משה מקוצי, שנתון המשפט העברי, כב (תשס"א-תשס"ג), עמ' 45-69, וההפניות שם.

אורבך (לעיל הערה 63), עמ' מד; כ"ץ (לעיל הערה 63), עמ' 309. עוד על טענות פולמוסיות שאינן אמת מוחלטת ראה: י' כ"ץ, בין יהודים לגויים, ירושלים תשכ"א, עמ' 112-115; ח' סולוביצ'יק, הלכה כלכלה ודימוי-עצמי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 20.

המצדדים בכנות דברי המאירי ובחשיבותם המעשית ראה: כ"ץ (לעיל הערה 63), עמ' 291-310; י' בלידשטיין,

יש כמה היבטים מעניינים בדבריו של בעל הפירוש שלפנינו באשר להגדרת הנוצרים כעובדי עבודה זרה. המשנה במסכת גטין (ה, ט) מתירה לשאול בשלומם של גויים 'מפני דרכי שלום', ובגמרא שם (סב ע"א) יש שני סייגים לכך. בשמו של רב נאמר שאין כופלים שלום לגוי, והביריתא אוסרת להיכנס לביתו של גוי ביום חגו ולתת לו שלום. הרי"ף הביא את הדברים בסוף הפרק החמישי במסכת גטין, ובעל הפירוש כתב על כך:

ליקטע רגליה מרשיעי עמנו⁷¹ אצל רומיים ואומי[רים] שספרינו דוברי[ם] רעה וביזיון נגדם, יש להשיבם ממשנת ע"ז דתנן לפני אידיהן שלגוים ופר'וש] אידיהן קלנדא וסטרוניא ויום גינוסי[א] שלמלכים⁷² ובוזה היו נוהגין הפרסיים שאין ימי איד הללו נוהגין באומה זו ועל הפרסיים אשר לא היו מכבדין את התורה ולא מפרשי' אותה לפי דתם נאמרו על⁷³ הריחוקים האילו. אבל אומה זו שכתבו להם תורתנו ומפרשי' כל דבר לפי דתם ואינם כופרי' בה לפי דעתם ומכבדי' אותה, כנגדם לא דברו חכמי'. והרי אמרו רחמנא או בטולך או בטולא דבר עשו.⁷⁴ ואשר נמצא טוב שבגוים הרוג,⁷⁵ הרי כת'וב] לנו ויפן כה וכה וירא כי אין איש (שם' ב 12) ראה שאין אדם כשר עומד ממנו,⁷⁶ הרי שאסרה תורה הריגה כל אדם. ומניין שמותר להם לומי[ר] כדברים הללו שני[אמר] איך אלך ושמע שאול והרגני ויאמר יי עגלת בקר תקח בידך ואמרת וגו', ואפי' לשנות מותר.⁷⁷

בקטע שלפנינו הוצגו בבהירות הפקעתם של הנוצרים מכלל עובדי עבודה זרה, והחלת ההגבלות ההלכתיות על האומות הקדומות (הפרסיים) שלא היה להן כל קשר לתורת ישראל. החידוש

יחסו של ר' מנחם מאירי לנוכרי – בין אפולוגטיקה להפנמה, ציון, נא (תשמ"ו), עמ' 153-166; מ' הלברטל, בין תורה לחכמה: רבי מנחם המאירי ובעלי ההלכה המיימונים בפרובנס, ירושלים תש"ס, עמ' 80-108. המפקקים בכנות דברי המאירי או במשמעותם המעשית ראה: אורבך (לעיל הערה 63); ד"צ הילמן, 'לשונות המאירי שנכתבו לתשובת המינים', צפונות, א (תשמ"ט), עמ' סה-עב. למקורות נוספים בעניין ראה הערתו של מ"מ הוניג בתוך: שפרבר, השלמות והוספות (לעיל הערה 23), עמ' שצו. כדוגמה לכתיבה הלכתית לתשובת המינים נהוג להביא את דברי ר' יהונתן מלונל בפירושו למשנה הקובעת ששור של ישראל שנגח שור של נכרי פטור, ואילו שור של נכרי שנגח שור של ישראל משלם בכל מקרה נזק שלם (בבא קמא ד, ג). ר' יהונתן ביאר תחילה את הסיבה האמתית לדין זה, והיא משום שהנכרים חשודים להפסיד ממונם של ישראל, 'וענש הנכרי כפי אכזריותו ופטר הישראלי כפי תום לבבו', ועל כך הוסיף: 'ולתשובת המינים נזקל להשיב שלא דברה המשנה אלא על שבעה גוים שהותר לנו דמם דכתי' לא תחיה כל נשמה ודין הוא שלא יהא ממונם חביב מגופם'. ראה: רבינו יהונתן הכהן מלונל למסכת בבא קמא, מהדורת ש"י פרידמן, ניו יורק תשכ"ט, עמ' 106. ברם מובן מאליו שאין לדמות אמירה כזאת, ששוברה בצדה, לדברי המאירי, שנאמרו כעיקר הפירוש וללא כל סייג.

71 על פי בבלי ביצה כה ע"ב, ולפי פירוש רש"י בגטין כט ע"ב, ד"ה 'קפחניהו', כונת הביטוי היא להשמיט את הבסיס לטענותיהם.

72 משנה, עבודה זרה א, א, ג.

73 צריך לומר: כל הטעות מצויה בשני כתבי היד, והדבר מלמד על תלות ביניהם.

74 בבלי, גטין יז ע"א.

75 מכילתא דרבי ישמעאל, ויהי א (מהדורת הורוביץ-רבין עמ' 89); ירושלמי, קידושין ד, יד (סו ע"ב; טור 1186).

76 ויקרא רבה לב, ד (מהדורת מרגליות, עמ' תשמה); מדרש תהלים כד, ז (מהדורת בובר, עמ' 206).

77 מועתק מכ"י פריז 314, דף 158א, עם תיקונים קלים מכ"י מנטובה, דף 261א.

שבאמירה זו הוא מכמה צדדים. ראשית, ההיתר המהפכני הזה נכתב בחיבור הלכתי ולא במסגרת ויכוח יהודי-נוצרי או בחיבור בעל אופי אפולוגטי. שנית, הדברים נאמרו בתקופה שבה החמירו בקהילות צרפת ואשכנז בהלכות שנוגעות למסחר עם שכניהם הגויים, וגברו הקריאות של חכמי הדור להחמרה בעניינים הללו.⁷⁸ ושלישית, ההיתר שניתן כאן אינו בתחום יחסי מסחר הדדיים, שהייתה להם חשיבות קיומית עבור הקהילה היהודית, אלא בעניינים שהיו להם השלכות חברתיות שעוללות היו לפורר את החומה שבין היהודי לשכנו. הפקעת הנוצרים מכלל עובדי עבודה זרה נאמרה כאן בהקשר של אמירת שלום לגוי, ויש לראות בכך צעד אחד מעבר להיתרים שניתנו לשם הסדרת החיים הכלכליים. כדי לחדד את החידוש שבדבר אביא את דבריו של משה הלברטל, שראה בהיתרו של ר' מנחם המאירי בנושא הזה דבר "ייחודי למאירי בין בעלי הלכה בימי הביניים, שכן 'היתרו לכפול שלום לנוצרי ולהיכנס לביתו ביום חגו ולשאול בשלומו מאפשר תחום של יחסי חיבה חברתיים שהם הרבה מעבר ליחסים התועלתניים שבעלי הלכה אחרים רצו לאפשר'".⁷⁹

ברם סיומו של הקטע מציב סימן שאלה גדול באשר לכנותו של הכותב ופותח פתח להבנת הדברים בהקשרם ההיסטורי. במשפט האחרון הודיע הכותב ברמיזה מתוחכמת כי החדשנות הסובלנית שאך זה נאמרה אינה אלא לתשובת המינים. בגמרא במסכת יבמות סה ע"ב מובא בשם ר' אלעזר⁸⁰ בר' שמעון שמותר לאדם לשנות בדבר השלום, ור' נתן קבע שזו אף מצווה כפי שניתן ללמוד מהפסוקים 'ויאמר ה' אל שמואל עד מתי אתה מתאבל אל שאול ואני מאסתיו ממלך על ישראל מלא קרנך שמן ולך אשלחך אל ישי בית הלחמי כי ראיתי בבניו לי מלך. ויאמר שמואל איך אלך ושמע שאול והרגני, ויאמר ה' עגלת בקר תקח בידך ואמרת לזבוח לה' באתי' (ש"א טו 2-1). הקב"ה ציווה את שמואל לשקר בדבר מטרת בואו, ומכאן שמותר לומר לא אמת על מנת למנוע עימותים ומריבות. ברמיזה זו ביקש הכותב לסייג את דבריו הקודמים, וקיווה שבעלי תלמוד, ורק הם, יבינו את כוונתו ויראו בדבריו אמירות אפולוגטיות בלבד. אולם איננו יודעים באיזו מידה ביקש הכותב לחזור בו מדבריו הקודמים, שהרי מלבד הטענה הריקה בדבר החלת ההלכה על הפרסיים ודומיהם בלבד, יש בדבריו גם הבחנות נכונות באשר ליחסם הקרוב של חכמי הנוצרים אל כתבי הקודש היהודיים. האם גם לכך לא ייחס הכותב משמעות אמיתית? אם כל רצונו היה להסיר מעליו את תלונות הנוצרים, מדוע לא הסתפק בהרחקת עדותו אל הפרסיים, שהרי החגים שנזכרים במשנת עבודה זרה אינם נוצריים, ולשם מה היה לו להעלות טענות שמאירות את הנצרות באור חיובי, ושהלומד עלול להבין כי נאמרו ברצינות? זאת ועוד, הייתה כוונת הכותב אשר הייתה, יש לשאול גם מדוע רק כאן דן בשאלת היחס לגויים ולא מצא לנכון לעסוק בכך בשאר המקומות שיש בהם יחס שלילי כלפיהם.

כדי להעריך את משמעות הטקסט יש להבהיר את ההקשר ההיסטורי שבו התחבר ולבחון

78 כ"ץ (לעיל הערה 69), עמ' 98-108; תא"שמע (לעיל הערה 63), עמ' 205-206.

79 הלברטל (לעיל הערה 70), עמ' 90-92. ראה בעניין זה גם: אורבך (לעיל הערה 63), עמ' מא.

80 ברוב כתבי יד המתועדים בתקליטור עדי נוסח של המכון לחקר התלמוד ע"ש שאול ליברמן נזכר ר' יהודה בר' שמעון. ורק כתב יד אחד – כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 111 ebr. – תומך בנוסח הדפוס.

אותו בהקשר זה. דומני שבקטע שלפנינו נשמעים הדיו של הוויכוח שהתקיים בפריז בשנת 1240 בעקבות פנייתו של האפיפיור גרגוריוס התשיעי אל מלך צרפת לחקור את הטענות שהעלה לפניו המושמד ניקולס דונין נגד התלמוד. משפט הפתיחה מכון במפורש כלפי 'מרשיעי' עמנו אצל רומיים ואומ' שספרינו דוברי רעה וביזיון נגדם, דהיינו כלפי אלו המתלוננים על ספרינו אצל הרומיים, כלומר המוסדות הנוצריים. זהו תיאור היסטורי מדויק של מה שקדם לוויכוח פריז וסיכום ממזה של הטענות שהועלו נגד התלמוד. גם בגוף הדברים יש חזרה על הנושאים שנדונו בוויכוח בין ר' יחיאל מפריז לנציגי הכנסייה. ר' יחיאל מפריז טען בתשובתו שהגויים הנזכרים בתלמוד הם העמים הקדמונים, הסתייע במשנה שמתירה לשאול בשלום הגוי, ציין את יכולתם של הכמרים לקרוא את התורה בעברית, והתמודד עם מאמר חז"ל 'טוב שבגויים הרגו'.⁸¹ רובו של הטקסט הוא אפוא חזרה על היסודות שהניח ר' יחיאל, וחידושו נמצא בסופו. אין אנו יודעים באיזו מידה ביטאו דבריו של ר' יחיאל מפריז במהלך הוויכוח את דעתו האמתית, ואילו שאלות עוררו בקרב היהודים, אבל אפשר לשער שהם יצרו מבוכה בקרב הציבור היהודי, שלא ידע בבירור מה משמעותם המעשית של הדברים בחיי היומיום.⁸² בעל הפירוש שלפנינו רמז לקהל קוראיו שאין לדברי ר' יחיאל משמעות מעשית, ושאלו בעובדה שאמרם כדי ללמד על רצינות כוונותיו. הדברים נאמרו כדי לשמור על שלום הקהילה, ולשם כך מצווה לשקר.⁸³ מה שהעסיק כאן את הכותב הוא הבהרת עמדתו של ר' יחיאל,⁸⁴ ולא טיפול אמתי או אפולוגטי במקורות ההלכה הנוגעים לגויים. הוא ביקש רק להודיע לציבור שאין כל שינוי בהוראות ההלכתיות שעל פיהן הוא נוהג, ולשם כך די היה לו במה שכתב כאן והוא לא חזר לעסוק בכך במקומות רלוונטיים נוספים.

81 ויכוח ר' יחיאל (לעיל הערה 68), עמ' 20-21.

82 על המתח בין הדברים הפולמוסיים שנאמרים כלפי חוץ ובין השפעתם האפשרית בציבור היהודי העיר ברגר בקצרה בנוגע לניסיונו של ר' משה הכהן מטורדיסאס בספרו 'עזר האמונה' לערער את כוחה המחייב של האגדה בספרות חז"ל: 'The issue, however, is an extremely sensitive one, since the Jewish polemicist runs the risk of vanquishing his Christian opponent only to discover that his Jewish audience has lost respect for the Talmudic rabbis' (D. Berger, 'Christians, Gentiles, and the Talmud: A Fourteenth-Century Jewish Response to the Attack on Rabbinic Judaism', B. Lewis and F. Niewöhner [eds.], *Religionsgespräche im Mittelalter*, Wiesbaden 1992, p. 120).

83 רמז ליחסו האמתי של בעל הפירוש לגויים אפשר למצוא בפירושו לקידושין בעניין מי שאינו מצווה ועושה (יב ע"ב בדפי 'הלכות הרי"ף'). בשורות שלפני הציטטה שלהלן הוא העלה תמיהות על הכלל התלמודי שמי שאינו מצווה ועושה מקבל שכר, ואז כתב (כ"י פריז דף 183א, וכ"י מנטובה דף 275א): 'ואפשר דהא דאמרי שאפי' גוי ועוסק בתורה הריהו ככ"ג [ככה גדול, בבלי, סנהדרין נט ע"א] והו' המתנייר ועוסק במצות שהשיב לפני המקום הרבה, שהרי אין גוי נקרא אדם עד שיעמוד בברית, ואשמעי' [נן] דאין חשיבות לכ"ג אלא לפי צדקו ולפי חשיבותו בתורה שאף הישראל והוא מקיים מצות כמותו לפני המקום, ולא הישראל בלבד אלא אפי' הגר'. דברים אלו עומדים בניגוד לדברי הגמרא שם שגוי שעוסק בשבע מצוות בני נח הרי הוא ככהן גדול. האם שנאתו לגויים הביאה אותו לכפור באפשרות שגוי ייחשב ככהן גדול?

84 על פי הבנה זו אפשר להציע שהמילה 'להם' במשפט 'ומניין שמותר להם לומר' כדברים הללו' כוונה אל הנציגים היהודים בוויכוח, ואם כך אין צורך לתקן את הטקסט ולומר: 'ומניין שמותר לומר להם, דהיינו לומר לגויים'.

נרות שעווה שדלקו בכנסיות

מספרות ההלכה אנחנו לומדים כי מצוי היה בימי הביניים שכמרים מכרו נרות שעווה שנתרמו לכנסיות, וכי גם יהודים נהגו לקנות נרות אלו. בעלי התוספות כתבו במסכת עבודה זרה נ ע"א, בד"ה 'בעיניך': 'פירש רבי שמואל בשם רבי שלמה וזה לשונו [...] ושמעינן מהכא דהני נרות של שעווה שמביאין דורון לעבודת כוכבים ומדליקין בפניהם ומשכיבן הכומר מכרם או נתנם לישראל מותר בהנאה ממה נפשך: אי תקרובת עבודת כוכבים הוי [...] ובתקרובת שאינו כעין פנים לא בעי ביטול. ואי נוי [...] מכיון שכיבן הכומר אין לך ביטול גדול מזה. היתר זה בשם רשב"ם הובא גם ביאור זרוע, בפסקי הרא"ש, במרדכי ובחיבורי ראשונים נוספים,⁸⁵ ואילו בכ"י מנטובה (דף 245ב) נאמר:

מה שנהגו היתר שעווה שכיבן הגלח שהוקרבו והודלקו לפני ע"ז משום דכי אמרו תקרובת ע"ז אינה בטלה עולמית ה"מ [הני מילין] בתקרובת כעין פנים [...] ואיפש' שאסור הואיל וגוף הדלקה איתא בפנים בנרות שמן, ולא דמי לתקרובת דמעוות וכסות וכלים דמותה ואי משום דכיבו ובטלו וגוי מבטל אפי' ע"ז שלו, תקרובת הא איתקש לזבחי מתים ואפי' גוי אינה מבטלה. ואע"ג שגוי מבטל משמשי ע"ז כדתנן בטל משמשיה מבטלין, אין זה תקרובת ע"ז משמשים ע"ז אלא תקרובת. ומשמשיה הם מחתות וכלים שמנסכין ואופין ולובשין כמו כתנות ותולסין.⁸⁶

בניגוד לרוב הפוסקים האשכנזים,⁸⁷ ובניגוד למנהג הרווח, שעליו העיד גם בעל הפירוש, הוא ראה בנרות השעווה תקרובת עבודה זרה ואסר אותה.⁸⁸

85 אור זרוע (לעיל הערה 48), עמ' 56, ס' רח-רט; פסקי הרא"ש, תחילת פרק רבי ישמעאל; מרדכי, מסכת ע"ז, ס' תתמב. הסמ"ג, לא תעשה מה, הביא את ההיתר בשם ר"י: 'אבל נרות של שעווה שמביאין דורון לע"ז ומדליקין בפניהם אם משכנן הכומר, מכרן או נתנן לישראל, כתב מורי רבינו יהודה בשם רבינו יצחק שאין לך ביטול גדול מזה. מטעם דומה היתר ראב"ן למכור נרות שעווה לגוי ואפי' אם יאמר הגוי להדליק לע"ז בעי לה לשעווה שרי לזבחי ליה דהא חזינן דשקלי ויהבי מינה ליהודיים ולאומיים אלמא לאו לע"ז לחודה זבני לה' (ספר ראב"ן [לעיל הערה 67], ס' רפט). וראה: אורבך (לעיל הערה 8), עמ' 177, 235.

86 התולסין נזכרים בספרות חז"ל בספרי דברים, פא (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 147), וראה: מ"ד הר, 'השפעות חיצוניות בעולמם של חכמים בארץ ישראל – קליטה ודחייה', י' קפלן ומ' שטרן (עורכים), התבוללות וטמיעה: המשכיות ותמורה בתרבות העמים ובישראל, ירושלים תשמ"ט, עמ' 93.

87 במקורות דוח על שני פוסקים שאסרו להשתמש בנרות אלו, אבל זהותם מוטלת בספק. בתשובות ופסקים לר"י הזקן כתוב: 'מכאן היה אומר הר"ר אליעזר ממין כי אותן נרות שנותנים לכומרים שאסורים בהנאה, משום דהוי תקרובת ע"ז, ותקרובת ע"ז אינה בטילה. ולא נהירא' (שיטת הקדמונים על מסכת עבודה זרה [לעיל הערה 58], עמ' רסה, ס' קסא). וכך כתוב גם בתוספות שבכ"י מנטובה למסכת עבודה זרה בדף 245ב. אך דא עקא שר' אליעזר ממין היתר במפורש להשתמש בנרות, ראה: ספר יראים (לעיל הערה 60), ס' קא, וכבר תמה על כך בלוי (שם), הערה 72. המקור האחר הוא במעשה רוקח, ושם נאמר: 'ור' או' דנרות של שעווה אסורי' [...] ומעשה היה ושלח גוי נרות שהיו של ע"ז, וזרק בבית הכסא' (כ"י ברלין, המוזיאון היהודי VII.5.262 [לשעבר לונדון, בית הדין ובית המדרש 14] דף 96א), וגם כאן לא ידועה זהותו של האוסר. ראה: דרשה לפסח (לעיל, הערה 46), מבוא, עמ' 25. אני מודה לרב מנחם מ' הוניג על הפניה זו.

88 ראב"ה הביא בשם אביו שיש לאסור נרות שעווה של עבודה זרה לנרות מצווה כנר שבת וחנוכה, ראה: ספר ראב"ה (לעיל הערה 20), עמ' יז, ס' אלף נא. ודבריו הובאו גם במרדכי לעבודה זרה, ס' תתמג, וכך כתב גם

מעמד היהודים בצרפת

חיי היהודים בצרפת משתקפים גם בדבריו של בעל הפירוש על יהודי שקנה קרקע שגול שליט עריך מיהודי אחר. הנושא הזה נדון הרבה בספרות התקופה, וכבר במאה העשירית כתב ר' משולם ב"ר קלונימוס תשובה בעניין: 'כך דעתי נוטה ממה שהראוני מן השמים שאינו יכול אותו ישראל שאנסו ממנו גוים הקרקע להוציאו מידי אותו ישראל שפדה אותו כי הא דאמ' [רינן] כיון דאיכ' [א] בי דוואר ולא אזיל וקביל אחולי אחיל⁸⁹ הכא נמי כיון דאיכ' אגריאות וערכאות של גוים ולא קביל אחולי אחיל גביה ונתייאש מהן'.⁹⁰ ר' משולם סבר שהקרקע הגולה תישאר בידי הקונה, מאחר שהבעלים בוודאי התייאש מרכשו. מאוחר יותר פסקו רבנו גרשם מאור הגולה (רגמ"ה) ורש"י שעל הקונה להשיב את הגולה לבעליה, אלא שרגמ"ה סבר שהבעלים צריך לשלם תמורתה לקונה, ורש"י כתב בפירושו לתלמוד שהקרקע חוזרת בחינם.⁹¹ על טענתו של ר' משולם שהנגזל צריך היה להתלונן בפני מערכת המשפט, השיב רש"י: 'בבבל היה שם ערכאות קבועים ולא מרעי נפשיהו ודייני קושטא, אבל אלו גולנין וחמסנין הם והצוץ אינו נענה. וכ"ש וכל שכן שהיה זה שר ואין יד איש תקפה עליה'.⁹² גם ר"י הזקן נזקק לנושא וכתב:

ר' ירוחם בספר תולדות אדם וחוה בנתיב יז, חלק ד (ונציה שי"ג, דף קנו ע"ב) בשם רבותיו. אבל גם הם הודו שהנרות מותרים להדיט, ואילו בעל הפירוש שלנו נטה לאסורם גם לשימוש הדיוט.

89 בבלי, גטין נח ע"ב.

90 תשובות גאוני מזורח ומערב, מהדורת י' מילר, ברלין תרמ"ח, דף מח ע"ב – מט ע"א, סי' קפח. תשובה אחרת של ר' משולם עוסקת בנכסים שלקחה הרשות מיהודים שנדונו למיתה ומכרתם לאחר, וגם שם פסק: 'אין לירשין כח להוציא מידו. ראה: לי' גינצבורג, גנוי שכטר, ב, ניו יורק תרפ"ט, עמ' 213. תשובה דומה כתב ר' משה ב"ר חנוך, ראה: תשובות גאוני מזורח ומערב (שם), דף מז ע"ב – מז ע"א, סי' קעט. על תשובות אלו ראה: ש' שילה, דינא דמלכותא דינא, 'ירושלים תשל"ה', עמ' 56–57; א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים³, 'ירושלים תשס"א', עמ' 73–74, הערה 157.

91 פירוש רש"י לגטין נח ע"ב, ד"ה 'אין בו משום סיקריקון'; וראה: תוספות לבבא קמא נח ע"א, ד"ה 'א"נ מבריש ארי', ולבבא מציעא לא ע"ב, ד"ה 'אם: למרות דברי רש"י בפירושו למסכת גטין, בתשובה שנמצאת ב'שו"ת מהר"ם מרוטנבורג' פסק רש"י שהבעלים צריכים לשלם לקונה: 'הלכך יחזיר ראובן לשמעון הדמים שנתן לגוי ויכנס בביתו שאפי' ה' ביד גוי א"א להוציאו בחנם' (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, דפוס פראג סי' תרס [מהדורת מ"א בלוק, בודפשט תרנ"ה, דף צ ע"א]). ראה: י' בער, 'רש"י והמציאות ההיסטורית של זמנו', תרביץ, כ (תשי"ז), עמ' 321–323. בזהו התשובה הזאת כתשובת רש"י סמך בער על דברי ש' אסף בביקורתו על תשובות רש"י במהדורת אלפנביין: קרית ספר, כא (תש"ד–תש"ה), עמ' 269. אבל כבר קבע גרוסמן שהתשובה הזאת תשובת רגמ"ה היא, ושבתעוץ יחסה לרש"י. ראה: א' גרוסמן, 'יחסם של חכמי אשכנז הראשונים אל שלטון הקהל', שנתון המשפט העברי, ב (תשל"ה), עמ' 194–195; ש' עמנואל, 'תשובות מהר"ם מרוטנבורג דפוס פראג, תרביץ, נו (תשמ"ח), עמ' 576, הערה 72; הנ"ל, 'תשובות מהר"ם מרוטנבורג שאינן של מהר"ם', שנתון המשפט העברי, כא (תשנ"ח–תש"ס), עמ' 157–158, הערה 38; א' הכהן, 'תשובות רש"י', א' גרוסמן ושי' יפת (עורכים), רש"י: דמותו ויצירתו, א, 'ירושלים תשס"ט', עמ' 248–251. הכהן הבדיל שם בין רגמ"ה, שחייב את הבעלים לשלם לקונה מחיר מלא, ובין ר"י, שחייבו רק 'מה שההנהגה'. אולם בפסקי הרא"ש, בבא קמא פרק ו, סי' ז; תשובות מהר"ם מרוטנבורג, קרמונה שי"ז, דף כ ע"א, סי' לג; מרדכי לבבא מציעא, סי' שמא; התוספות שעל האלפס (לעיל הערה 8), עמ' שנב, כתוב שגם רגמ"ה חייב רק מה שההנהגה.

92 תשובות רש"י, מהדורת י"ש אלפנביין, ניו יורק תש"ג, עמ' 271, סי' רמ. ובלשון דומה בתשובת רגמ"ה שבי"ש ת מהר"ם מרוטנבורג: שהובאה בהערה הקודמת.

ואותם היהודים הבורחים מעירם והשר מחזיק קרקעותיהם [...] אומר ר"י שאם בא ישראל וקנאו מיד השר מחזירם לבעלים ונוטל מה שההנהו דאין זה דינא דמלכותא אלא גזילה, כי ראינו במדינה שסביבותינו שמשפט היהודים לעמוד כמו פרשים בכל מקום שירצו ובדין מלכותא היו תופסין שלא יחזיק המושל בנחלת היהודים כשיצאו מעירו, וכן היו נוהגין בכל ארץ בורגני"א. ואם יש שר שבא לשנות את הדין ולעשות דין לעצמו אין זה דינא דמלכותא, שהרי זה הדין אין הגון כלל ודמאי למוכס שאין לו קצבה.⁹³

ר"י סבר שהקונה צריך להחזיר את הקרקע הגזולה, אבל הבעלים אמור לפצותו. ר"י התמודד כאן עם שיקול נוסף שעשוי היה להטות את הכף לטובת הקונה – העיקרון שדינא דמלכותא דינא.⁹⁴ מאחר שהקרקע הופקעה על ידי הריבון המקומי, בטלה בעלותו של הבעלים הראשון, והקונה רשאי להחזיק בקרקע שקנה כחוק. אלא שלדעת ר"י הפקעת נכסיהם של יהודים, שבורחים ממקום למקום, איננה מעוגנת בחקיקה או בנוהג המקובל, ועל כן איננה יכולה להיחשב דינא דמלכותא ואין לה תוקף הלכתי.⁹⁵ על דברי ר"י אלו העיר אורבך כי הם משקפים את מצב הדברים במקומו ובשעתו, בטרם חתמו שליטי המחוזות על ההסכמים הראשונים שהבטיחו את בעלותם על היהודים שלהם, ובטרם התקבלה החקיקה המלכותית בשנת 1230 שהגדירה את היהודים כעבדים צמיתים של השלטון, ושמנעה את עריקתם של היהודים מאזור לאזור.⁹⁶ אמנם לאחר השינוי החוקי במעמד היהודים צריך היה לשקול מחדש את האפשרות של החלת עקרון דינא דמלכותא ולאשר את רכישת הקרקעות מידי המושלים הגולנים. דעה כזאת ביטא בעל הפירוש שלפנינו במסכת גטין:

פסק, והני קרקעות ובתי[ם] דשקלי מלכים ושלטוני[ם] מיד ישר[א]ל[ם] ונותנין לעבדיהם או מעבדין לעצמן אין זה גולה דמלכותא לפי שחוק ומשפט הוא להם בנימוסיהם ככל שאר משפטיהם שישאל עבדים להם ומכורני⁹⁷ ונוהגין עם ישר' כמו שידוע שנוהגין עם המכורני

93 תוספות לבבא קמא נח ע"א, ד"ה יא"נ מבריה ארי.

94 על דינא דמלכותא ראה בהרחבה: שילה (לעיל הערה 90). על גולות רכוש על ידי השלטונות ראה: שם עמ' 276–293.

95 גם מהר"ם מרוטנבורג העיד שהיהודים רשאים לנוע ממקום למקום ואין ביד השליטים לכופם להמשיך ולשלם מסים אחרי שעזבו. ראה: 'אבל בכסף גולגולת ומסים אינו חייב כשאינו דר תחת השר וגם היהודי' אינם מכודנים להתחייב בכל מקום שהם כמו שהגויים מכודנים אלא רואין אותן כמו שהן בני חור' שירדו מנכסיהם ולא נמכרו ממכרת עבד וכן המלכות נוהגת' (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, דפוס פראג [לעיל הערה 91], דף קנ ע"א, סי' תתרא).

ראה על כך: ח"ה בן-ששון, פרקים בתולדות היהודים בימי הביניים, תל אביב תשי"ח, עמ' 39.

96 אורבך (לעיל הערה 8), עמ' 240–241. בהערה 52 * שם הפנה אורבך למאמר שמבהיר היטב את השינויים

החוקתיים שחלו במעמד היהודים מומנו של ר"י עד אמצע המאה השלוש עשרה. ראה: G. I. Langmuir, "Judei: Nostri" and the Beginning of Capetian Legislation', *Traditio*, 16 (1960), pp. 203–239

של שנת 1230 נכתב שם: 'The theological concept of servitus Judeorum, in the sense of spiritual serfdom: goes back to the Church Fathers and was widely accepted by medieval theologians

[...] And in 1230 it appeared as a secular law applicable to the whole kingdom, assimilating the status of Jews in France to that of serfs, six years before a similar development in Germany' (שם, עמ' 226–227).

97 כך בשני כתבי היד, אבל צריך לומר: 'ומכודנים', שפירושו צמיתים, משועבדים. ראה: הערך 'כדן', מילון בן-יהודה,

ה, עמ' 2266.

האדונים והשרים לקחת כל הונם ולהניח להם מה שירצו אפי' עם הגוים. ואע"פ שאינו משפט תורתם נוהגין כן וכסבורי שלא יאשמו כשאר משפטים שיש להם שאינם על פי דתם שהרי אין משפטים המלכיות כמשפט הגלחים מחוקי דתם זה ידוע, ואפילו את"ל [אם תמצא לומר] דגולה ולא דיןא דמלכותא, דאין דין מלכות חשוב אלא הדין שדני[ם] בערכותיהן על פי דיעותיהן ומנהגותיהן ומנהג קדמונים שלהם⁹⁸ כי ההיא דאמר' כל השטרות העול' בערכאות של גוים אע"פ שחותמיהן גוים כשרים ומינה יליף שמואל דדינא דמלכות דיןא בפ"ק [בפרק קמא] דגיתין, א"ה [אפילו הכי] אין לה דין סקרקון ולא דין אנפרות. דין סקרקון אין להם להפקיע המקח הנלקח מיד בעל הבית אחר שלקחו מיד השר והמלך משום דאמ' מיראת המלך עשיתי להתרצות במכר דהא אין המלך חושש אם מתרצה או אינו מתרצה שהרבה לוקחין מצא, הילכך אנן סהדי דאייאשי מייאש ואחול אחיל, דאפי' עומד וצווח הוי כוונתו של נהר דאפי' אית ביה סימנא אמר' דכ"ע [דכולי עלמא] לא פליגי דרחמנ[א] שרייה אפי' בייאוש שלא מדעת. ודין אנפרות ליכא דליכא למימ[ר] ה"ל [הוה ליה] למיזל בי דואר. ומי' אי אפשר דגולה היא ולא דיןא דמלכותא המלך שנוטל מזה ונותן לזה הואיל וישרי זה אינו רשאי להתריס מיראת המלך על דהא ודאי יש לו דין סקרקון. ואין לו לדיין אלא מה שעניו ראות וייטיב יי לטובים ולישרי בלבותם.⁹⁹

אין בכוונתי לדון כאן בכל ההיבטים של קטע זה אלא להתרכז בנקודה היסטורית אחת בלבד. הפסק שלפנינו עומד בניגוד לדעתם של רגמ"ה, רש"י ור"י, וחוזר לדעתו של ר' משולם, שהחזיק את הקרקע ביד הקונה. שני נימוקים עיקריים הוצגו כאן: ראשית, היהודים נחשבים עבדים צמיתים של השלטון, והוא רשאי לעשות ברכושם כרצונו, ואם כן דיןא דמלכותא דיןא. ושנית, גם אם גזלת הקרקעות איננה עומדת בגדרי דיןא דמלכותא, הרי הבעלים מתיאש משום שאין בכוחו להחזיר לעצמו את רכושו. הכותב רמז כאן לדברי ר"י, שטען שהפקעת הקרקע היא גזלה דמלכותא, ואילו הוא סבר שאין זה גזלה דמלכותא לפי שחוק ומשפט הוא להם בנימוסיהם ככל שאר משפטיהם שישראל עבדים להם ומכורני". האם רק מחלוקת הלכתית פרשנית יש כאן, או שמא מצבים שונים שהולידו פסקים שונים? אם אכן נכתב הפירוש הזה לאחר שנת 1230, הרי מה שהיה נכון בזמנו של ר"י כבר לא היה נכון במציאות החדשה שבה החקיקה הרשמית ראתה ביהודי עבד צמית. תחושתו של ר"י שמעמד היהודים כמעמד הפרשים (האבירים), ותחושתו של ר' מאיר מרוטנבורג שרואין אותן כמו שהן בני חור' שירדו מנכסיהם ולא נמכרו ממכרת עבד', איבדו את תוקפן במציאות שבה היה היהודי עבד משועבד, שביד 'האדונים והשרים לקחת כל הונם ולהניח להם מה שירצו'.¹⁰⁰

98 השווה ללשונו של רבנו תם: 'כללו של דבר אין דיןא דכל מלך ומלך העומד ומשנה דיןא. אלא דיןא דמלכותא בדברים שהנהיגו קדמוניהם' (תשובות בעלי התוספות, מהדורת א"י איגוס, ניו יורק תשי"ד, עמ' 60). וראה גם את דברי איגוס במבוא שם, עמ' 16-18.

99 כ"י פריז 314, דף 156ב; כ"י מנטובה, דף 260א.

100 על ממשעותה של עבדות היהודים ראה: א' ביין, שאלת היהודים: ביוגרפיה של בעיה עולמית, גבעתיים, 1986, עמ' 79-82; מ"ר כהן, בצל הסהר והצל: היהודים בימי הביניים, תרגמה מ' סלע, חיפה תשס"א, עמ' 88-93.

בפוריא

פירוש מעניין הביא הפרשן במסכת בבא מציעא על דברי הרי"ף (יב ע"ב – יג ע"א): 'הני תלת מילי עבידי רבנן דמשני בדיבוריהו: במסכתא, בפוריא, באושפיזא. תחילה העתיק הפרשן את דברי רש"י, שביאר את המילה פוריא במובנה הרגיל בתלמוד הבבלי – מיטה,¹⁰¹ ועל פי זה פירש שמדובר בחכם שנשאל 'שימשת מטתך'.¹⁰² ואז הוסיף (דף 118ב):

ל"א [לישנא אחרינא] בפוריא בפורים רגילין להשתכר מאד ועבדי דמשנו בדיבוריהו מתוך שכרות ואינו כדי, ולא מפ"י [ורש] רש"י, דעבדי דמשע [צ"ל: דמשנן] משמע דאמילי גופייהו קאי כמו במסכ' [תא] שמשנה בדיבורי'הו על דבר המסכ' ממש או על דבר האושפיז' [א].¹⁰³

על פי הפירוש השני יש לקרוא את המילה בפוריא, דהיינו ביום הפורים, ועל פי זה ביאור העניין הוא שחכם שנכשל בדברי שקר בפורים אינו מאבד את אמינותו בשל כך. ברם על פי פירוש זה שונה משמעותה התחבירית של המילה פוריא – תיאור זמן, מזו של מסכתא ואושפיזא – מושא, ולכן דחה המחבר את הפירוש. מעניין לציין שגם ר' שמואל איידלש (המהרש"א, בבא מציעא כג ע"ב) הציע לפרש את בפוריא באופן דומה, ולדעתו מדובר בחכם שנשאל על ענייני הפורים – אם השתכר עד דלא ידע – והוא השיב ואמר לא אמת. על פי דברי המהרש"א גם המילה פוריא מתפקדת כמושא, ויורדת שאלת המפרש.

סיכום

כפי שכבר צוין במחקר, כ"י פריז 314 כולל במתכונתו החלקית קטעי תוספות ופירושים לתלמוד שאינם מצויים במקורות אחרים, ועתה מתברר שהיריעה מתרחבת למסכתות נוספות בכ"י מנטובה 30. כתבי היד הללו אוצרים את תוספותיו של ר' משה מלונדון שנכתבו סביב 'הלכות הרי"ף', ופירושים שונים מתלמידי רש"י כריב"ן ורשב"ם. אמנם בגלל דרכו של עורך כתב היד להביא דברים מבלי להזכיר את שם אומנם נדרשת חקירה מאומצת כדי לזהות במדויק את הקטעים הרלוונטיים הללו, אבל אין ספק שלפנינו מאגר מידע שאפשר להפיק ממנו תועלת רבה בתחומים אלו.

על ראשיתו של המושג ועל התפשטותו ראה עתה: א' שובל, 'עבדי המלך': יהודים ומוסלמים בממלכת אראגון, 1076-1176, ירושלים תש"ע. על בעלותו המוחלטת של הריבון על שטחי שלטונו ראה: י' פאור, 'מעשה דפום בדיתא: סטאטוס הנדלין של ישראל בחו"ל', מאוני משפט, ד (תשס"ה), עמ' 769-777.

101 ראה אף את הפירוש האטימולוגי של המילה בבבלי, שבת עז ע"ב: פוריא – שפרין ורבין עליה.

102 בבא מציעא כג ע"ב, ד"ה 'בפוריא'. בעלי התוספות כבר העירו שם שלא סביר ששאלה כזאת תישאל, והעלו שני הסברים אחרים. הרמב"ם קיבל את ההסבר השני: 'שישן במטה זו ואמר בזו אני ישן שמא ימצא שם קרי' (הלכות גולה ואבדה יד, ג).

103 ראה: ד"י פוגל, 'גלגולו של שיבוש בפירוש רש"י בדפוסים שבידינו', סיני, קכו-קכז (תשס"א), עמ' קצב, הערה 15.